

serando horrendoq[ue] mortis genere extimetus est apud A
Tarsum. *Idem.*

Fuso fugatoq[ue] Maximino, Licinius trajecit exer-
citus in Bithyniam; et Nicomediam ingressus die
Iduum Juniarum proponi jussit edictum de restituenda
Ecclesia, verboq[ue] etiam hortatus est, ut conventi-
cula in statum pristinum redderentur.

Pax Ecclesie data post bellum decennale. *Idem.*

Licinius Valerium, Candidianum, Galerii Maximini
filium, Severi filium Severianum, liberos Maximini
occidi jubet. *Idem.*

CCCXIV.

Coss. Volusianus II.
Annius.

Primum Constantini bellum adversus Licinium ad
Cibalim in Pannonia victum die 31 octobris. Iterum
pugnatur ad Mardiam in Thracia, sed æquo Marte.

Pax Constantinum inter et Licinium.

Valens a Licinio Cæsar eligitur, postea mutuo Au-
gustorum consensu expellitur ac dignitate privatur. *B*

CCCXV.

Coss. Constantinus IV.

Licinius IV.

Valeria filia Diocletiani et uxor ejus Prisca Thessa-
lonicæ capite truncantur.

Hoc anno Lactantius suum de Mortibus Persecu-
torum librum edidit.

CCCXVII.

Coss. Gallicanus.

Bassus.

Crispus et Constantinus Constantini Magni filii Cæ-
sares creantur, sicut et Licinianus, filius Licinii.
Nascitur Constantius filius alter Constantini et
Faustæ.

Hoc anno desinate, ut putamus, advocatur Nico-
media in Galias Lactantius.

CCCXVIII.

Coss. Licinius Augustus V.

Crispus Cæsar.

CCCXIX.

Coss. Constantinus Aug. V.

Licinius Junior Cæsar.

Hoc anno removet a sub Palatio Christianos Licinius
Augustus.

Arius in hæresim prolabitur, damnaturq[ue] in con-
cilio centum Episcoporum.

CCCXX.

Coss. Constantinus Aug. VI.

Constantius Cæsar II.

Persecutio Liciniana ex Eusebio in Chronico.

Crispus Cæsar Francos et Alamannos prælio vicit.

Hoc anno vel sequenti suas edidit Lactantius Insti-
tutiones.

CCCXXI.

Coss. Crispus Cæsar II.

Constantinus Cæsar.

Nazarius Romæ Panegyricum Constantino dicit Kal.
Martii.

Donatista: Roma ejecti.

Constantinus de feriando die dominico sanctionem
edit.

CCCXXII.

Coss. Petronius Probianus.

Anicius Julianus.

Constantinus Sarmatas in Pannonia debellat, et M
Rex eorum Rausimondus occidit.

CCCXXIII.

Coss. Acilius Severus.

Junius (vel Vettius) Rufinus.

Alterum bellum Constantini adversus Licinium: hic
diē III Julii ad Adrianopolim a Constantino de-
bellatur.

Iterum Licinius terra vincitur a Constantino juxta
Chrysopolim et Chalcedonem, et mari a Crispo
Cæsare in Hellesponto.

Nicomediā fugit Licinius, atque veniam petit in
præteritum, exorante Constantia ejus uxore ac
sorore Constantini. Cœnæ a Constantino adhi-
betur, atque exul Thessaloniceam mittitur; ubi
ejus post quosdam menses, ob res novas quas
moliebatur, fauces laqueo innectuntur, atque
Martianus Cæsar a Licinio creatus in Cappa-
docia trucidatur. (*Vide Tillemont tom. IV, Imperat.,*
pag. 195.)

Constantius Constantini filius Cæsar eligitur.

CCCXXIV.

Coss. Crispus Cæsar III.

Constantinus Cæsar III.

Constantinus ad Arium litteras scribit, ut eum ab
errore revocet.

CCCXXV.

Coss. Anicius Faustus Paulinus.

P. Cejonius Julianus.

C Synodus prima universalis Nicææ in Bithynia cogitur
a 18 vel 19 Junii ad 25 Augusti; in qua dam-
natur Arius.

25 Julii vicennalia celebrat Constantinus.

CCCXXVI.

Coss. Constantinus August. VII.

Constantius Cæsar.

Constantinus Romam petit; atque circa Julium men-
sem trucidari jubet Crispum Cæsarem; qui falsi
criminis reus agitur: morti similiter addicitur
Fausta Constantini uxor.

CCCLXVII.

Coss. Fl. Mamertinus.

Fl. Nevitta.

Persecutio Juliani, cum ageret Antiöchæ, sub finem
Octobris, cum flagrasset simulacrum Jovis Olympii,
ut colligitur ex Ammiano XXII. *DODWELL.*

LUCII CECILII FIRMIANI LACTANTII

LIBER

AD DONATUM CONFESSOREM, DE MORTIBUS PERSECUTORUM.

I.

Andivit Dominus orationes tuas, Donste charissime,

quas in conspectu ejus constanter fundis per dies
omnes, et carissimorum fratrum, qui gloriosa con-

VARIORUM NOTÆ.

Ad Donatum. Molestem horum temporum confes-
sorem, qui novies tormenta varia pertulit pro no-
mine Christi, sex annorum spatio detentus in carcere,

unde emissus est extremis Galerii Maximiani tempo-
ribus, ut legitur infra cap. 16, et 25. *BALUZ.*

De Mortibus persecutorum. Vide Dissert. nostram

sessione sempiternam sibi coronam pro fidei suæ meritis quæsierunt. Ecce addetur his omnibus adversarius; et restituta per orbem tranquillitate, profligata nuper Ecclesia rursus exurgit, et majore gloria templum Dei, quod ab impiis fuerat eversum, misericordia Domini fabricatur. Excitavit enim Deus principes, qui tyrannorum nefaria et cruenta imperia resciderunt, humano generi providerunt; ut jam quasi discusso transacti temporis nubilo, mentes omnium pax jocunda et serena lætificet. Nunc post tantæ tempestatis violentos turbines, placidus aër et optata lux refulsit. Nunc placatus servorum suorum

A precibus, Deus jacentes et afflictos cœlesti auxilio sublevat. En nunc mœrentium lacrymas, extinctæ impiorum conspiratione, deterget; et qui illoctæ erant Deo, jacent; qui templum sanctum everterant, ruina majori ceciderunt; qui justos excarnificaverunt, cœlestibus plagis, et cruciatibus meritis nocentes animas profuderunt; serius quidem, sed graviter ac digne. Distulerat enim pœnas eorum Deus, ut eaderet in eos magna et mirabilia exempla; quibus poster discerent, et Deum esse unum, et eundem vindicem, digna videlicet supplicia impiis ac persecutoribus irrogare. De quorum exitu scripto testificari placuit.

VARIORUM NOTÆ.

in lib. de Mortibus persecut. Ita et *mortes* dixit Lactantius plurali numero supra, lib. v, cap. 20. *Ex mortibus*, lib. vii, cap. 10. *Ita mortes duæ propositæ sunt.*

Quas in conspectu ejus.... quæsierunt. In prioribus editionibus legebatur: *Ejus per omnes horas tota die fundis, cæterorumque fratrum nostrorum, qui, etc.* Sed ex reliquiis litterarum conjicimus legendum esse, ut in textu insinuavimus. — In cod. Colb. Sic mutilus locus habetur: *Quas in conspectu ejus cons.... m... S Sim in qui glosa sessione sepit.... pro fidei.... rittis.* Sic restituit O. F. Fritzsche in sua jam a nobis citata Lactantianorum operum editione: *Quas in conspectu ejus constitutus fundere soles, imo et preces sanctissimorum martyrum in sempiternam sibi coronam pro fidei suæ meritis.* Similiter Lactantius ultimis suæ Divinarum Institutionum! Epitomes verbis ait: *ut possit Deo judice pro virtutis suæ meritis, vel coronam fidei, vel præmium immortalitatis adipisci;* et lib. vii, cap. 14, non immortalitatem sibi, sed mortem peccatis ac libidinibus quæsierunt. — *Quæsierunt.* Pro acquisierunt. Ita et lib. I Divin. Instit., cap. 20, lib. vii, cap. 14, et alibi Lact. Vide infra Not. ad cap. 18.

Addetur. Ita in ms. pro additur; atque sic legendum esse in præsentī, præcedens præteritum *Audivit*, et sequentia verba *exurgit et fabricatur* confirmant. Verum doctissimus Joan. Bapt. Cottelerius Ecclesiæ Græcæ Monumentorum tom. II, p. 528, legendum esse monebat *adteritur*, scita antithesi ex *adteritur*, et *exurgit*; sed minus bene.

Adversarius. Id est, diabolus; et ita vocatur a Lactantio lib. de Opificio Dei, cap. 1: *Nam ille colluctator et adversarius noster scis quam sit astutus... quæ illucere possunt, pro laqueis habet.* — O. F. Fritzsche, *Ecce deletis omnibus adversariis.*

Et restituta per orbem. In ms. deest *et*, sed locus hujus syllabæ remanet vacuus: deinde legitur *restituto per orbem, etc.*, sed scriptoris errore, ubi *restituto*, pro *restituta* scriptum est.

Profligata nuper Ecclesia. Sic Lactantius dicit Divin. Instit. lib. v, c. 2, *PROFLIGARE sapientiam;* et c. 4, *omnes... uno semel impetu PROFLIGAREM.*

Templum Dei, quod ab impiis fuerat eversum, misericordia Domini fabricatur. Templum Nicomediense, de quo Lactant. agit c. 13 et lib. v Instit. cap. 2: *Ego cum in Bithynia oratorias litteras accitus docerem, contigissetque ut eodem tempore DEI TEMPLUM EVERTERETUR.* Viden eandem locutionem? Attamen Cupeus et Baluzius in secunda editio. per *templum* intelligunt *Cætum Christianorum*; verum non potest dici de fidelium Societate restauranda quod *fabricatur*. Verbum istud non intelligitur nisi de opere materiali, non de congregatione fidelium et unione Christo sub primario pastore instaurata.

Principes. Constantinum et Licinium. Horum diploma vide infra n. 48.

Qui Tyrannorum nefuria et cruenta imperia resciderunt. Lactantius, lib. v Divin. Instit. cap. 11, *Rescripti PRINCIPUM NEFARIA;* lib. vii, cap. 26: *Qui*

B posses vera pietate aliorum male consulta resciderunt. *Transacti.* ms. Colb., *trisansaru;* Bun., *tristi nefarii.* O. F. Fritzsche nobiscum, *transacti.* Mox in ms. habet *postatæ.* Bun. legit *post atræ:* nos, *post tantæ,* cum O. F. Fritzsche, maluimus.

Precibus. Verbum istud addidimus, ut sensum clariorem eliciamus.

Et afflictos. At in ms., ut *afflictos.*

Sublevat. En nunc. Aliæ editiones legunt *Sublevit. Nunc.* Sed propius et scrupulosius inspecto Manuscripto codice, legi *sublevat. En nunc,* quod sonat elegantius.

Deterget; et qui. Priores editi habent *detersit;* sed admoto lumine, legimus *deterget, et luiti,* etc., quod ultimum verbum recte ab editoribus interpretatum *Qui.*

Illuctati. In ms. legitur *illustrati:* at unius litteræ mutatione lego *illuctati,* quasi dicas *adversati;* quod ultimum verbum erat in prioribus editis *qui illuctati erant Deo, jacent.* Ita igitur a me restitutum: sic apud Statium reperitur participium *illuctans.* Jam vero quod ad hujusce verbi regimen attinet, infra, cap. 18, legitur quoque *luctari* cum tertio casu, etiamque *reluctari* cap. 11, et *obluctari* Virgil. III *Æneid.* Et Lactantius his vocibus *luctari, reluctari, luctatio, eluctatio, eluctari* sæpe utitur, lib. II cap. 20, lib. III cap. 11 bis, lib. IV cap. 25 et 30, lib. V cap. 21, lib. VI cap. 18, 23, 24. Porro verbum *jacenti,* præcedenti verbo *illuctati erant* optime respondet. Auctor noster, eodem sensu, lib. VII Divin. Instit. cap. 26, dixit: *Qui cœlestis ac singularis Dei cultum tollere voluerunt, profligati jacent.*

Justos. Id est, Christianos. Sic eos vocat Lact. lib. I cap. 1, lib. V cap. 11.

Excarnificaverunt. Sic in ms. aliæ editiones *excarnificaverunt.* At nil mutandum esse putavimus.

Serius quidem. In ms. corrupte legitur *Seruit.... Destulerat.* In prima editione et in aliis deinceps, *profuderunt.... Distulerat.* Cætera autem verba omissa erant; quæ Nourisius recte primus ex ms. restituit. O. F. Fritzsche ponit: *Sero id quidem.*

Quibus posteri discerent. Sic habet ms. codex: itaque post *quibus,* expunxi *et,* quod est in omnibus editis.

Et eundem vindicem, digna videlicet supplicia, etc. Ita restituendum judicavimus; in ms. enim legitur, *et eundem vicicem digna vid... supplitia,* etc. Verum primaria editio habebat, *et eundem mortem digna vitione superbis et impiis;* sed hæc non concordant cum scriptura manuscripti. Maxime ergo depravatus est aliarum editionum textus, quem hic ad ms. fidem accommodamus. Loco *Vicicem* supplevimus *Vindicem,* ex eo quod lib. V Divin. Instit. cap. 21 initio legitur, *Deus ipse vindex erit.*

De quorum exitu scripto testificari placuit. In ms. legitur, *de quo exitu.... tificari placuit.* Sed cum phrasit sit imperfecta, eam sic restituimus; quorum, loco vocis *quo,* atque post *exitu,* addidimus *scripto tes-* quia Libellus iste tum exules vel remotos, tum poste-

ut omnes qui procul amoti fuerunt, vel qui postea futuri sunt, scirent, quatenus virtutem ac majestatem suam in excindendis delendisque nominis sui hostibus Deus summus ostenderet. Hinc itaque utile est, si a principio ex quo est Ecclesia constituta, qui fuerint persecutores, et quibus pœnis in eos cœlestis judicis severitas vindicaverit, exponam.

II.

Extremis temporibus Tiberii Cæsaris, ut scriptum

A legimus, Dominus noster Jesus Christus a Judæis cruciatus est, post diem decimum Kalendarum Aprilium, duobus Geminis consulibus: cum resurrexisset die tertio, congregavit discipulos, quos metus comprehensionis ejus in fugam verterat; et diebus quadraginta cum his commoratus, aperuit corda eorum, et Scripturas interpretatus est, quæ usque ad id tempus obscuræ atque involutæ fuerunt. Ordinavitque eos, et instruxit ad prædicationem dogmatis ac doctrinæ suæ, disponens Testamenti novi solemnem dis-

VARIORUM NOTÆ.

os docere debebat. Nourisius restituerat de quo exitu palam testificari, etc. Sed palam, minus apte positum est: vox scripto eo loci aptior est. Exitus vero idem est ac Mors. Sic infra, cap. 50, circa medium, exitu ejus audito, protinus fugit.

Procul amoti fuerunt. In ms. legitur tantum procul noti fuerunt, id est, in exilium pulsati, vel relegati, inde supplendam esse judicavi litteram a, ita ut leatur amoti; hinc exurgit sensus clarior. Sic apud Tacitum amoveri in insulam, pro in exilium pelli.

Postea futuri sunt. In ms. hæc solum leguntur p... tui sunt; supplevimus juxta spatium quod exhibet ms.: alii legunt post nos futuri sunt; alii vero post nos victuri sunt: Sed elegimus verba simplicia, quæ sensum optimum juxta spatium ms. repræsentarent.

Virtutem ac majestatem suam. Et infra, cap. 5: Adversus majestatem singularis Dei. Lactantius Divin. instit. lib. 1 cap. 4: Majestatem Dei singularis ac veri agnovistis, etc.; lib. 3 cap. 4, lib. 11 cap. 4: Singularis Dei asserere majestatem; bis, lib. 14 cap. 26: Virtutem majestatemque Dei singularis interpretari; lib. 16 cap. 9: Virtutem ac majestatem Dei singularis narrat; lib. 17 cap. 15 et 22, lib. 17 frequenter narrat; lib. 17, adhuc cap. 29, lib. 16 cap. 17, lib. de Ira Dei, ap. 20, et abjectis terrenis cultibus, majestatem Dei singularis agnoscunt. Epitom. cap. 3 et 4. Et alibi passim.

In excindendis delendisque, etc. In ms. legitur, in dis delendisque: post litteram e apparet pars media litteræ x; itaque supplevimus excindendis, utinam vocem usurpat infra auctor noster cap. 2, circa medium hoc modo: Prosilivit (Nero) ad excindendum celeste templum delendamque justitiam; vel supple xtinguendis: sic initio cap. 46, has voces ita jungit, Christianorum nomen extingueret funditusque deleteret.

Deus summus. Et cap. 47. Hasce dictiones inter actantii scripta centies deprehendes, lib. 1 Divin. institut., cap. 1: Te Deus summus ad beatum Imperii ulmen evexit. Ibid. cap. 5, cap. 6, lib. 11, cap. 4; lib. 11, cap. 11; lib. 14, cap. 4, bis cap. 6, cap. 10, ap. 13, cap. 16; lib. 17, cap. 27; Epitom., cap. 12, ap. 28, 43, 49; bis, lib. de Ira Dei, cap. 2. Et alibi passim. Quin hæc etiam epitheta singularis et summus, inter alia (ait Baudri) Lactantium istius quoque libelli parentem esse suadeant, dubitari non potest.

Ostenderet. Forte legendum ostenderit: vide præcedentia.

Hinc itaque utile est, si. In ms. legitur tantum Vinc... est, si, unde sensum formavimus in hunc modum, hinc itaque utile est, si, etc., idque juxta spatium ms.

Qui fuerint persecutores. In ms. est qui fuerint... cutores.... deficientibus 4 litteris ante ecutores. Hunc itaque locum sic restituendum esse existimo, qui fuerint persecutores. Parisiensis editio an. 1710 habet fuerunt, quod contrarium est ms. codici, et stare non potest cum vindicaverit quod sequitur. Hæc editio legit fuerunt auctores, sed male. Namque in ms. clare scriptum est fuerint: deinde male auctores scribit, cum appareat pars inferior litteræ p, et superior litteræ s.

Itaque legendum est persecutores. Vide specimen supra positum.

In eos... vindicaverit. Lactantius noster, lib. 11 Divin. Institut., cap. 4: In sacrilegos vindicaverunt; et lib. 14, cap. 17. Ego vindicabo in eum.

Jesus Christus... cruciatus est: Id est cruci affixus. Eodem sensu utitur eadem voce Lactantius Div. Institut. lib. 1, cap. 16. Ab hominibus insigni supplicio affectum et excruciatum; lib. 14, cap. 18, et Epitom. Div. Institut. cap. 18. Et cruciaverunt illum in humilitate magna; lib. 14, cap. 22, ut mortalis occisus... Deum ab hominibus esse cruciatum; et Epitom. cap. 18: Cum igitur ad dexteram Dei sedeat, calcaturus inimicos suos qui eum cruciaverunt. Sic lib. 14, cap. 16, cruciando, eodem sensu.

Post diem decimum Kalendarum Aprilium. Ms. habet Aprilium, non Aprilis. Lactantius, lib. 14 Div. Institut., cap. 10: Duobus Geminis consulibus ante diem decimum Kalendarum Aprilium Judæi Christum cruci affixerunt; quod idem est. Vide supra Not. lib. 14 ad finem capitis 10. Est elliptica locutio, quam supplere possis, post exortum diem decimum Kalendarum Aprilium, sive post eum diem incœptum. Ita verba Christi, Post tres dies resurgam, Marc. viii, 31, a plerisque doctioribus exponuntur die tertio, vel postquam venerit dies tertius. Partim ex JOANNE COLUMBO.

Sed post diem decimum Kalendarum Aprilium, et ante diem decimum Kalend. Aprilium idem esse ac die decimo Kalendarum, postea in nostra ad hunc librum Dissertatione abunde demonstrabimus, ex ipso Lactantio aliisque. Eam consulere non te pigeat.

Duobus Geminis Consulibus. Hoc assignat Institutionum libro 14, cap. 10, anno Tiberii quintodecimo. Id quidem convenienter consulatui duorum Geminorum. At observa, Lector, quam immaniter inde hallucinetur. Tiberius annum imperii quintum decimum iniiit anno 28 æræ vulgaris. Hoc ipso Tiberii anno Joannes Baptista, uti apud Lucam cap. 3, 1, 2, 3, legimus, pœnitentiam prædicare cœpit. Erat is juxta nostrum Lactantium Tiberii annus quintus decimus... Baptizatus itaque Christus die sexto Januarii, consulibus duobus Geminis anno æræ vulg. 29, et passus die vigesimo tertio mensis martii insequentis, non nisi per duos menses ac dimidium ea omnia peregit, quæ ab ipsius baptismo ad mortem usque referuntur. Quod quidem portentosum est dictu, quamvis ab aliis multis Veterum inconsulte pronuntiatum fuerit, ac Fastis Idatianis infartum. Quid enim tandem fiet de quatuor Paschatibus, quibus Servatoris ministerium apud Evangelistas distinguitur? etc. Hæc Doctiss. Nic. Toinardus Aurelianensis.

Comprehensionis. Eadem significatione bis offendes comprehensi et comprehendat, Divin. Institut. lib. 17, cap. 17 et infra, cap. 15.

Ordinavitque eos, et instruxit ad prædicationem dogmatis ac doctrinæ suæ. Lactantius, lib. 14 Divin. Institut. cap. 21, et Epitom. cap. 47: Ordinata vero discipulis Evangelii ac nominis sui prædicatione; vel juxta mss. codices Jun. et Goth., Ordinata discipulis suis evangelica doctrina; et mox, prædicaverunt.

ciplinam. Quo officio repleto, circumvolvitur eum procella nubis, et subtractum oculis hominum rapuit in caelum. Et inde discipuli, qui tunc erant undecim, assumptis in locum Judae proditoris Matthia et Paulo, dispersi sunt per omnem terram, ad Evangelium prædicandum, sicut illis magister Dominus imperaverat; et per quos quinque et viginti usque ad principium Neronianæ imperii, per omnes provincias et civitates Ecclesiae fundamenta miserunt. Cumque jam Nero imperaret, Petrus Romam advenit; et

Ædificatis quibusdam miraculis, quæ virtute ipsius beata sibi ab eo potestate, faciebat, convertit multos ad justitiam, Deoque templum fidele ac stabile collocavit. Quæ re ad Neronem delata, cum animadverteret non modo Romæ, sed ubique quotidie magnam multitudinem deficere a cultu idolorum, et ad religionem novam, damnata vetustate, transire, ut erat execrabilis ac nocens tyrannus, prosilivit excidendum cæleste templum, delendamque justitiam, et primus omnium persecutus Dei servos, Pe-

VARIORUM NOTÆ.

Repleto. Quod facilius in ms. legitur, quam *expleto*, quod est in editis: igitur nil mutare debuerant editores.

Rapuit in caelum. Lactantius Div. Institut. lib. vii, cap. 17: *Rapietur in caelum.*

Assumptis in locum Judae proditoris Matthia et Paulo. Ne ex his verbis inferas, Paulum esse cum Matthia fuisse Judæ ab apostolis affectum. Tantum (incuriosius paulo scribens) Lactantius innuere voluit, loco Judæ alios duos Apostolatus munere fuisseunctos, Matthiam scilicet sorte lectum (Act. 1, 26), et Paulum ab ipso Christo assumptam. TOINARDUS.

Ad Evangelium prædicandum. Lactant. lib. iv, cap. 21: *Petrus et Paulus Romæ prædicaverunt.*

Magister Dominus. Lactantius, lib. iv, cap. 21: In nomine *Magistri Dei*, et cap. 26 necnon lib. vi, cap. 3. Et alibi passim.

Et per annos quinque et viginti, etc. A consulatu duorum Geminarum, sive ab anno æræ vulg. chr. xxix, quo ex Lactantii hypothesis Apostoli post Pentecosten prædicaverunt ubique Evangelium, anni quidem sunt 25 completi usque ad xii diem Octobris anni chr. lrv, quo Nero successit Claudio: at ab anno æræ chr. xxxiii, quo revera passus est Christus, ad LVIII, aut anni 25.

Fortassis ex his viginti quinque annis, qui ad prædicationem omnium Apostolorum ex æquo pertinent, orta est opinio de 25 annis, quos quidam veteres, et innumerabile recentiorum agnoscunt S. Petro Apostolo tribuunt in sede Romana... Si autem fas esset recedere a vulgari et in animis hominum insita opinione, et Lactantianam libenter præferrem, id est, Petrum quidem Romæ prædicasse Evangelium facile concederem, non sub Tiberio Claudio, ut vulgo putant, sed sub Nerone Claudio. Quippe stabilita semel hac verissima (ut puto) sententia, conquiescit statim omnis disputatio absque ullo incommodo auctoritatis Romani pontificis. Neque enim longa annorum series quibus Petrus fuerit episcopus Romæ, primatum illius Ecclesie stabilivit, sed persona Petri, qui cathedram suam ibi collocavit, et eam suo sanguine solidavit ac confirmavit. Ex BALUZIO.

Ecclesie fundamenta miserunt. Id est, *posuerunt; mittere*, pro *ponere*. Ita usurpant passim Agrimensores, *limitem mittere, mette une borne; mittere murum aut vallum*, apud Lampridium in Vita Sept. Severi. Sed et apud Ciceronem i in Verrem *mittere in possessionem, mette in possession*; apud Senecam legitur *mittere in Acta*, Gallice *mettre dans les Registres*; apud Livium, *mittere urbes in servitute, mette les villes en servitude*; apud Statium, *corpus mittere sepulcro, mette un corps dans le tombeau*. Apud Sidonium Apollinarem, lib. ii, epist. 11, *jam semel missa fundamenta certantis amicitie*. Apud veterem Vulgatæ nostræ Interpretem *vinum novum in utres novos mittunt, etc.* Math. cap. ix, 17, cap. xv, 26. — *Ecclesie fundamenta miserunt.* Quis, inquit Nurrius, bonæ latinitatis auctor unquam dixit, *mittere fundamenta*? is certe non est Lactantius, qui melius scripsit, *fundamenta Ecclesie ubique jecerunt*. Phrasin vero *fundamenta mittere*, Columbus recte confirmavit. Hieron. in Vita Hilar.: *non prius abire passi sunt, quam futura*

Ecclesie lineam mitteret; et Ambros. lib. i Offic. cap. 29: Ecce mitto lapidem in fundamentum Sion, id est, Christum in fundamentum Ecclesie, quod mox apposit: Paulus fundamentum posuit Christum. Etiam interpr. Franci lib. iii, cap. 28: *Ego mitto in fundamenta Sion lapidem prætorium.* Itaque quoque Cyriacus Erasmii lib. ii adv. Judæos, cap. 16, pro quo Pearsonus: *immittit in fundamenta.* Etiam Curtius lib. i, sect. 4: *triginta pedes in terram turrium fundamenta demissa sunt.* BUN.

Cumque jam Nero imperaret, Petrus Romam advenit. Multi duplicem Petri adventum ad urbem Romanam sub Claudio et Nerone asserunt, alii tantummodo unum sub Nerone agnoscunt; nonnulli vero heterodoxi Apostolicæ et Romæ Ecclesie inimici utrumque negant, quos solide admodum confutavit ejusdem religionis Joan. Pearsonius in Operib. posthumis et Samuel Basnagius Exercitat. Histar. ad an. 44, n. 25. TOINARD.

Convertit multos ad justitiam. Sic infra dicitur *delendam Justitiam*, id est, religionem cultumque Dei. Lactantius eodem sensu dixit, lib. v, cap. 7: *Religio quidem terra, sed paucis assignata Justitia est, quæ nihil aliud est, quam Dei unice pia et religiosa cultura* et lib. v, cap. 12: *invalenscente Justitia*; lib. vi, cap. 16 et 26, in Epitologo ad Constantinum, *Te futurum ad restituendum Justitiæ domicilium excitavit.* Et lib. i cap. 4: *Per quem... Justitia et sapientia restituta est.*

Deoque templum fidele ac stabile collocavit. Ista de Nerone, *Prosilivit ad excidendum cæleste templum, delendamque justitiam*; et cap. 15: *Nam Constantinus... verum Dei templum quod est in hominibus incolunt servavit.* Lactantius lib. ix Div. Institut. cap. 14: *Verum templum Dei, quod non in partibus est, sed in corde ac fide hominum, qui creduntur, ac vocantur fideles; et cap. seq.: Æternum et immortale Dei templum; et cap. 24: Habeatque radicem et fundamentum, stabilisque apud homines et permaneat.* Et lib. ix, cap. 10, *ut constitueret de templum, diceretque justitiam.*

Templum fidele. Hic et infra per *templum cælestis* intelligitur religio christiana, vel cætus christianorum; quod ex adjunctis vocibus *fidele* et *cælestis* recte interpretatur.

Execrabilis ac nocens tyrannus. Sic infra, cap. 1 *Execrabile animal Decius. Nocens est, nefarius et impius.* Vox *execrabilis* sæpe apud Lactantium. Vile lib. i, cap. 21; lib. iii, cap. 18; lib. vi, cap. 17 et cap. 23; lib. vii, cap. 16, etc. Epitop. cap. 63.

Ad excidendum cæleste templum. Ita Lactantius epist. lib. vi, cap. 15: *vilia penitus excidunt*; lib. v, cap. 5, *veritatem penitus excidere*; et lib. de Ira Dei cap. 11, *valuerunt eam penitus excidere.*

Delendamque justitiam. Id est, religionem christianam, cultumque veri Dei.

Primus omnium persecutus Dei servos. Sic Tertullianus, Apolog. cap. 5; S. August. I. ii contra Iulianum Petilianum c. 92; Sulpic. Severus, lib. ii de Nerone loquens: *Dignus exitit qui persecutionem in christianis primus inciperet.* A Lactantio post omnium, erat cum

rum cruci affixit, et Paulum interfecit. Nec tamen habuit impune; respexit enim Deus vexationem populi sui. Dejectus itaque fastigio imperii, ac devolutus a summo tyrannus impotens, nusquam repente comparuit; ut ne sepulturæ quidem locus in terra tam malæ bestię appareret. Unde illum quidam deliri credunt esse translatum, ac vivum reservatum, Sibylla dicente matricidam profugum a finibus esse venturum; ut quia primus persecutus est, idem etiam novissimus persequatur, et Antichristi præcedat adventum. Itaque fas est credere, sicut

▲ duos Prophetas vivos esse translatos in ultima tempora, atque initium Christi sanctum ac sempiternum, cum descendere cœperit, quod Sibyllæ futurum prænuuntiant: eodem modo etiam Neronem venturum putant, ut præcursor diaboli ac prævius sui venientis ad vastationem terræ, et humani generis eversionem,

III.

Post hunc, interjectis aliquot annis, alter non minor tyrannus ortus est, qui cum exerceret injustam

VARIORUM NOTÆ.

Eusebio addendum imperatorum; vel a constituta Ecclesia. Præcesserant enim martyria SS. Joannis Baptistæ, Jacobi, et Stephani, quo tempore ex Actis cap. viii fuit magna persecutio Jerosolymis. In ms. Colb. pro *persecutus*, est *persecutus*; mendose.

Nec tamen habuit impune. Ita ms. Colb. habuit, ut et infra ad initium capitis 30, ubi pariter legitur in eodem ms., *habuit impune*. In posteriore loco editio Parisiensis an. 1710 et in priore prisæ editiones substituerunt *abiit*; sed perperam. Eadem enim locutione utitur Lactantius in Epitome cap. 55: *Nec ullus impune habuit quod Deum læsit*; et cap. 55: *Cur impune habent Ægyptii, qui pecudes et omnis generis bestias colunt? Habuit, vox est inter lineas in ms. addita, sed eadem plane manu.*

Respexit enim Deus vexationem populi sui. Suetonius: *Cum a Senatu Nero quaereretur ad penam, e palatio fugiens, ad quartum Urbis milliarium in suburbano liberti sui, inter Salariam et Numentanam viam semet interfecit anno ætatis suæ 32.* Quod contigit anno Christi LXVIII, die 9 Junii. TOINARD.

Nusquam repente comparuit, etc. S. Augustinus, de Civitate Dei lib. xx, cap. 19: *Nonnulli ipsum Neronem resurrecturum, et futurum Antichristum; Alii vero nec eum occisus putant: sed subtractum potius, ut putaretur occisus; et vivum occultari in vigore ipsius ætatis in qua fuit, cum crederetur extinctus, donec suo tempore reveletur, et restitutum in regnum.* Fuit illa plerorumque opinio tertio etiamque quarto sæculo, Neronem venturum ante sæculi finem, et ipsum vel fore Antichristum, vel iisdem temporibus per Occidentem saviturum, quibus ille per Orientem. Quæ fuit etiam opinio S. Martini Turonensis, et Sulpic. Severi, Dialog. 2 atque Historiæ Sacræ lib. ii: *Sed multum mira hæc opinantium præsumptio*, inquit Augustinus, loco supra citato. Contra Lactantii et Sulpicii opinionem facit, quod a Plutarcho refertur in Vita Galbæ; maxime vero quod ait Suetonius, lib. vi, cap. 50: *Funeratus est impensa ducentorum milium, stragulis albis auro intextis, quibus usus Kalend. Januarii fuerat. Reliquias Æglogæ et Alexandria nutritrices cum Acte concubina gentili Domitiorum monumenta condiderunt, quod prospicitur e campo Martio impositum colle hortorum. In eo monumento solum porphyretici marmoris superstanti Lunensi ara circumseptum est lapide Thasio.* TOINARD.

Tam malæ bestię. Eadem locutione utitur de tyrannis scribens infra cap. 4. Et cap. 9, de Maximiano Galerio: *Inerat huic bestię naturalis barbaries et feritas*; et cap. 16, 25, 32, 39 et 52. Divinarum autem Institut. lib. v, cap. 11: *Illa est vera bestia*, etc. Et cap. 25: *Postea vindicaturum se in eos Deus pollicetur, et exterminaturum bestias malas de terra*; nec non lib. vi cap. 9. Belluas etiam eos nominat, lib. v cap. 11, lib. vi c. 17.

Deliri. Ms. deleri.

Credunt esse translatum ac vivum reservatum. Fabula, cujus origo non obscura. Plures enim pseudonerones fuere. Primus in insula Cythno, Tacit. ii histor. cap. 8; alter, cui nomen Terentio maximo, Zonaras in Tito; tertius sub Domitiano, viginti annis

B post Neronis mortem, Sueton. Neron. extr. Nam varius super exitu ejus rumor, pluribus vivere eam fingentibus credentibusque. BUN.

Sibylla dicente. Sic libros Sibyllinos laudare solet Lactantius, tametsi illos sciret non unius esse Sibyllæ, sed plurium. Ita ipse lib. i Div. Institut. cap. 6: *Et sunt singularum singuli libri: qui quia Sibyllæ nomine inscribuntur, unus esse creduntur. Sed et nos confuse Sibyllam dicemus, sicuti testimonii eorum fuerit abutendum.* Hi loci videntur esse ex lib. v et vi Sibyllinorum oraculorum. Vid. Not. Baluz.

A finibus. Doctissimus Janson ab Almeloven addendum esse ait terræ, quod excidisse putat.

Persequatur. Ita ms. sed litteris brevitiatis; quod melius convenit cum præcedat.

Itaque fas est credere. Ita restitui, apprime observata Manuscripti scriptura, in quo fas tantum satis apte legitur; spatium vero præcedit quinque vel sex litterarum, unde reposui itaque. Hæc vox spatium implere potest. Aliæ editiones habent, *nefas est credere*. Sed lectio quam sequimur, in textu consonantior mihi videtur cum ms. et cum sequentibus auctoris verbis.

Duos. ms. habet duas, sed male.

In ultima tempora, atque initium Christi. Post ultima abrasa sunt in ms. duo saltem verba. Sed cum inspecta diligenter scriptura leguntur tres ultimæ litteræ vocis atque, tunc supplendum putavi tempora atque. At duo Prophetæ quorum hic habetur mentio, sunt Moses atque Elias. — In ultima ... initium Christi. In ultima ætate. Initium Christi videtur initium millenarii esse, quod Lactantius variis locis adstruxit. CELL. — In ultima ... initium. Ibi duo aut tria verba abrasa sunt, teste Nurrio. Num de millenario hæc intelligenda sint, incertum, quia locus mancus; et dubitat Bauldr. quia sequitur sempiternum. BUN.

Quod Sibyllæ futurum prænuuntiant. Post cœperit, desunt in ms. decem circiter litteræ, usque ad unum pronuntiant. Has existimavi suppleri posse his verbis, quæ brevitiatis litteris istud spatium replere possunt. Cæteræ editiones habent pronuntiant, quod verbum breviatum legi potest prænuuntiant. De his porro Sibyllarum prophetiis vide lib. vi Institut. cap. 15 usque ad 20.

Ut præcursor, etc. Hic in ms. legitur solum cursor, atque ante vocem istam tres aut quatuor desunt litteræ, quas per istas, ut præcursor, supplevimus, vel per qui præcursor.

Humani generis. In ms. desunt litteræ duæ ultimæ Humani, ac priores duæ generis: itaque non difficile fuit iis supplere.

Aliquot. In ms. legitur aliquod, quod erratum frequens est in eo libro.

Alter non minor tyrannus ortus est. Ortus est, id est, imperare cœpit; Domitianus, duodecim Cesarum postremus. TOINARD. — Domitianus Calvus Nero dictus a Juvenale, quem Tertullianus in Apologetico, c. 5, vocat portionem Neronis in crudelitate; et Eusebius, l. iii Hist. eccles., c. 17: *Neronianæ impietatis et odii adversus Deum successorem.* BALUZ.

Injustam. Sic potest legi in ms., cæteræ editiones

dominationem, subjectorum cervicibus incubavit quam diutissime, tutusque regnavit, donec impias manus adversus Dominum tenderet. Postquam vero ad persequendum justum populum instinctu demonum incitatus est, tunc traditus in manus inimicorum luit pœnas. Nec satis ad ultionem fuit, quod est interfectus: domi etiam memoria nominis ejus erasa est. Nam cum multa mirabilia opera fabricasset, cum Capitolium aliaque nobilia monumenta fecisset, Senatus ita nomen ejus persecutus est, ut neque imaginum, neque titulorum ejus relinqueret ulla vestigia, gravissimis decretis etiam mortuo notam inureret ad ignominiam sempiternam. Rescissis igitur actis tyranni, non tantum in statum pristinum Ec-

clesia restituta est, sed etiam multo clarius ac floridius enituit; secutisque temporibus, quibus multi ac boni principes Romani imperii clavum regimeneque tenuerunt, nullos inimicorum impetus passa, manus suas in orientem occidentemque porrexit; et jam nullus esset terrarum angulus tam remotus, quo non religio penetrasset; nulla denique natio tam feris moribus vivens, ut non suscepto Dei cultu, ad justitiae opera mitesceret. Sed enim postea longa paxrupta est.

IV.

Exstitit enim post annos plurimos execrabile animal Decius, qui vexaret Ecclesiam. Quis enim justitiam, nisi malus persequatur? Et quasi hujus rei gratia proventus esset ad illud principale fastigium, fe-

VARIORUM NOTÆ.

habent invisam.

Subjectorum cervicibus incubavit. Lactantius Div. Institut., l. v, c. 5: *Soli absconditis incubarent; et c. 9: In eos totis carnificinæ suæ viribus incumbunt; l. vii, c. 19: Capto mundo, cum magnis latronum exercitiis incubabit.*

Traditus in manus inimicorum luit pœnas. Domitianus mense februario anni Chr. 94 sævire cœpit. Peremptus est anno Christi 96, 14 kal. octobr. (sive die 18 septembr.), ut in confesso est apud omnes. TOINARD.—Neque aliter Lactant., Divin. Institut., l. vii, de Antichristo: *Et captus, tandem scelerum suorum luit pœnas.* Idem Epitom., cap. 68.

Interfectus, domi. Sic legere malimus cum doctissimo Cupero, quam cum cæteris, *interfectus domi.*

Memoria nominis ejus erasa est. Et infra, c. 52, et *eratis de terra.* Macrobi., l. i Saturnal., c. 12: *Octobrem vero suo nomine Domitianus invaserat: sed uti infaustum vocabulum ex omni ære vel saxo placuit eradi.* BALUZ.

Cum multa mirabilia opera fabricasset. Suetonius in Domitiano: *Plurima et amplissima opera incendio absumpta restituit, in quibus et capitolium, quod rursus arserat, sed omnia sub titulo tantum suo, ac sine ulla pristini auctoris memoria.* BALUZ.

Neque imaginum, neque titulorum ejus, etc. Id ipsum scribit Eusebius, l. iii, c. 20 Hist. eccl. Suetonius: *Contra Senatus adeo letatus est, ut repleta certatim Curia, non temperaret quin mortuum contumeliosissimo atque acerbissimo ucllamationum genere laceraret, scalas etiam inferri, clypeosque et imagines ejus coram detrahi, et ibidem solo affigi juberet, novissime eradendos ubique titulos, abolendamque omnem memoriam decerneret.* Ex BALUZ.

Relinqueret. Mss. *relinquerent.*

Gravissimis. In ms. est *gravissime*, cum majuscula initiali littera, præcedente puncto, male.

Rescissis actis tyranni. Vide supra, not. ad c. 1.

Non tantum. Sic ms. brevius litteris *tm*; at in editis est, *non modo*, male.

Ecclesia restituta. Narrat Dio apud Xiphilinum, Nervam omnes, qui impietatis in deos rei fuerant, absolvisse, exules in patriam reduxisse, edicto, insuper vetuisse, ne cui liceret aut impietatis sive Judaicæ sectæ (sic tunc vocabant religionem Christi) quempiam dehinc insimulari. Ea porro occasione Joannes apostolus, qui in Patmon insulam a Domitiano fuerat relegatus, exilio solutus, Ephesum reversus est, ut ex Clemente Alexandrino recitat Eusebius lib. iii, cap. 25.

Ac. Hanc conjunctionem Heumannus putat esse delendam ut melius fluat oratio.

Boni principes. Quamvis pagani, scilicet Nerva, Trajanus, Antonini, etc., qui edicta contra christianos non promulgarunt. Lactantius in fine libri septimi Div. Institut. ad Constantinum: *Quoniam unus ex omnibus extitisti, qui præcipua virtutis et sanctitatis exem-*

Bona præberes, quibus antiquorum principum gloriam, quos tamen fama inter bonos numerat, non modo equares, sed etiam, quod est maximum, præterires, etc. De bonis Principibus, qui et libertatem credendi nostris hominibus permiserunt, et eorum ministerio in palatio et in provinciis usi sunt, eosque ad maximas dignitates evererunt, videndus Eusebius initio libri viii Hist. eccl. BALUZ.—*Boni principes.* Zoimus, lib. i, c. 7: *Ab hoc tempore viri boni (ἐὐεργετῶν ἀγαθῶν) principatum adepti, Nerva, Trajanus, et post eum Adrianus et Antoninus Pius et par illud fratrum Verus atque Lucius, multa vitia correxerunt.* Lactantius, l. vii, c. 16, in notis, habet egregium locum: *Quos tamen fama inter bonos numerat, quos non modo æquares, sed etiam, quod est maximum, præterires.* Bux.

Nullos inimicorum impetus passa. Id est, fere nullos, aut levioris momenti.

Manus suas in Orientem Occidentemque porrexit. Lactantius, l. vii Div. Institut., c. 15: *Roma... sublatâ Carthagine, manus suas in totum orbem terra marique porrexit.* Epitom., c. 51: *Alas suas in Orientem Occidentemque porrexit.*

Nullus terrarum angulus tam remotus, quo non religio Dei penetrasset. Lact., l. iv Div. Institut., c. 26. *Crux potius electa est, quæ significaret illum tam conspicuum, tamque sublimem futurum, ut ad eum cognoscendum pariter et colendum, cunctæ nationes ex omni orbe concurrerent. Denique nulla gens tam inhumana est, nulla regio tam remota, cui aut passio ejus, aut sublimitas majestatis ignota sit.* BALUZ.

Quo non. In ms., *co n.*

Denique natio. In ms., *denique di natio.*

Nulla denique natio, etc. In ms. post *denique*, est *di natio*. Vel est *mundi*, vel est *Dei*: quam vocem, ut superfluum, expungendam esse dicit BALUZ.

Exstitit post annos plurimos execrabile animal Decius, etc. Sævisse Decium statim ac imperavit, docet quoque Chronicon Paschale his verbis: *Initio imperii Decii persecutione contra christianos concitata.... Constat Decium sub finem anni 251 ad Abritum, sive Abritum in prælio adversus Carpos interisse et imperasse plus quam duos annos; nempe ab illo temporis spatio quod est intra diem 17 junii et 19 octobris anni 249 usque ad finem novembris anni 251, atque adeo annos duos cum mensibus circiter quinque.* TOINARD.

Quis enim justitiam, nisi malus persequatur? Per justitiam hic intellige justum populum, populum Dei, servos Dei.

Proventus esset ad illud principale fastigium. Et infra, c. 18, *sublime fastigium*, imperatorum scilicet dignitatem. Haud secus Lactant., Div. Institut. l. vii, c. 26, ad finem, in epilogo ad Constantinum imperatorem: *Te providentia summæ divinitatis ad fastigium principale proventus.* Viden utriusque operis au-

rere protinus contra Deum cœpit, ut protinus caderet. Nam profectus adversus Carpos, qui tum Daciam Mœsiamque occupaverant, statimque circumventus a barbaris, et cum magna exercitus parte deletus, nec sepultura quidem potuit honorari: sed exutus ac nudus, ut hostem Dei oportebat, pabulum feris ac volucris jacuit.

V:

Non multo post Valerianus quoque non dissimili furore correptus, impias manus in Deum intentavit; et multum, quamvis brevi tempore, justis sanguinis fudit. At illum Deus novo ac singulari pœnæ genere affectit, ut esset posteris documentum, adversarios

A Dei semper dignam scelere suo recipere mercedem. Illic captus a Persis, non modo imperium, quo fuerat insolenter usus, sed etiam libertatem, quam cæteris ademerat, perdidit, vixitque in servitute turpissime. Nam Rex Persarum Sapor, is qui eum ceperat, si quando libuerit aut vehiculum ascendere, aut equum, inclinare sibi Romanum jubebat, ac terga præbere, et imposito pede supra dorsum ejus, illud esse verum dicebat (triumphi genus) exprobrans ei cum risu, non quod in tabulis aut parietibus Romani pingent. Ita ille dignissime triumphatus, aliquandiu vixit, ut diu barbaris Romanum nomen ludibrio ac derisui esset. Etiam hoc ei accessit ad pœnam, quod B cum filium haberet Imperatorem, captivitatis suæ ta-

VARIORUM NOTÆ.

Profectus adversus Carpos, qui tum Daciam Mœsiamque occupaverant, etc. Carpos in hoc Lactantii loco, Francos in Chronico Paschali, Getas sive Gothos apud Jornandem, et Scythas apud Zozimum, eosdem esse ostendit du Cangius in notis, p. 547 ad Chronic. Pasch. TOINARD.

Adversus. In ms., *adversu*.

Carpos. Populus transdanubianos ex Ptolom. aut Gallos, juxta Cedrenum.

Deletus, nec sepultura quidem potuit honorari. Pro nec, mallet ne: sic supra, cap. 44. *Ut ne sepulture quidem locus.... appareret*. Decii necem ultioni quoque divinæ tribuunt Cyprianus initio libri de Lapsis, et ad Demetrianum, nec non Hieronymus in Zachar. xiv. Inter paludes enim victus, cum exercitu deletus est, ex Aurelio Victore.

Ut hostem Dei oportebat. Locutio Lactantiana, lib. de Ira Dei, cap. 49: *Si est providus, ut oportet Deum*. Utrobique supple esse.

Non multo post Valerianus. Post septem annos. Nam anno Christi 257 sæviit, imperii sui 5. TOINARD.

Mira sunt, quæ de modestia ac mansuetudine, reliquisque summis Valeriani virtutibus tradit Trebellius Pollio: quæ confirmantur etiam ab Eusebio, qui lib. vii Hist. Eccles., cap. 40, illum vel ex eo maxime commendat, quod mansuetissimus, ac benignissimus fuerit erga Christianos; additque, nullum superiorum Principum, ne illos quidem ipsos, qui palam Christiani fuisse dicuntur, tanta humanitate ac benevolentia nostros complexum esse, quantam Valerianus præ se ferebat initio principatus sui, totamque ejus familiam Christianis hominibus abundasse, ita ut Dei Ecclesia esse videretur. Sed postea immensum mutatus ab illo, crudelissime sæviit in Christianos; ac innox secuta Dei manus, quæ illum graviter afflixit. BALUZ.

In Deum. Ms., *In Deo*.

Pœnæ. Ms., *Pene*; ac ideo Heuman. legit, *singulari prorsus pœnæ genere*.

Ut esset posteris documentum. Vide supra cap. 4, *Distulerat pœnas eorum Deus, ut ederet in eos magna et mirabilia exempla, quibus posteri discerent, et Deum esse unum, et eundem vindicem digna videlicet supplicia impiis ac persecutoribus inrogare*.

Adversarios Dei semper dignam scelere suo recipere mercedem. Semper, ita ms. legit, id est, dignam semper suo scelere mercedem Dei hostes recipere. Quamvis non de omnibus persecutoribus agat Lactantius, sed de multis, quos posteris in dignæ ultionis exemplum adducere ira divina voluit. Pro *semper* antiqui editi legunt *sæpe*, contra fidem nis.

Quo. Ms., *Quod*.

Sapor, is qui eum ceperat. Ita mss. Priscæ editiones habent *Sapores, qui*; male.

Inclinare sibi Romanum. Non stratoris officium ex-

hibebat Sapor Valerianus: sed plane vicem stapedis, aut scalæ illi in equum ascensuro præstabat, ut colligitur ex Actis S. Pontii Martyris, cap. 24: *Valerianus scilicet Imperator in captivitate ductus a Sapore, Rege Persarum, non gladio, sed ludibrio omnibus diebus vitæ suæ merita pro factis percepit; ita ut quotienscumque Rex Sapor equum conscendere vellet, non manibus ejus, sed incurvato dorso, et in cervice ejus pede posito, equo membra locaret*. Similia tradit Hugo Floriacensis in Chronico: *Valerianus Dei præsidio destitutus, a Rege Persarum Sapore captus.... donec vixit, hanc infamis officii pœnam semper tulit, ut acclinis humi Regem ascensurum, non manu, sed dorso attolleret*. BALUZ.

Romanum. In ms., *Romanam*; mendose.

Imposito. In ms. *imposita*; male.

Supra dorsum. Ita ms., sed brevitate litteris. Hanc historiam Heumannus in dubium revocat. Priscæ editiones habent *super*. — *Imposito pede super dorsum ejus*. In mss. *Supra*. Nurrius: *Quis unquam, inquit, phrasin huic similem in veris Lactantii libris animadvertit?* Ego vero dico, Lactantium non abhorreere ab stylo antiquæ versionis, et phrasin huic similem in veris Lactantii libris animadverti, lib. iv Inst., cap. 14: *Imponite cidarim mundam super caput ipsius*; et ibid.: *Et posuerunt cidarim super caput ejus*. Eodem modo Cypr. l. ii. Quirin. c. 43, Curt. lib. ix, cap. 7: *Pedem super cervicem jacentis imposuit*. BUN.

Triumphus genus. Hæc addidimus verba tamquam necessaria, quamvis non legantur in ms.

Exprobrans ei. Ita ms. ei, non et.

In tabulis aut parietibus. Mos olim fuit principum gesta in tabulis pingi et in parietibus illustrari. Sic Capitolinus in Maximino, cap. 42: *Jussit tabulas pingi ita, ut erat bellum ipsum gestum, et ante curiam proponi, ut facta ejus pictura loqueretur*: vide etiam Herodianum, lib. iii, cap. 9.

Ille. Ms. *Illæ*, mendose.

Dignissime triumphatus. Dignissime, scilicet ut merebatur: triumphatus passive. Itaque non mirum, si infra triumphare junxerit cum quarto casu, c. 46. sæculum cum suis terroribus triumphasti. Similiter Lactantius scribit, *catenam mortem cum suis terroribus triumpharet*, lib. iv, c. 26: *Triumphato seculo*, Epitom. c. 66, *captivos triumphavit*, c. 46, *triumphari deos, Dæmonas*, c. 51, *terram triumphabit*. Div. Inst. l. vi, c. 25. Valeriani servitus fuit decem annorum.

Cum filium haberet Imperatorem. Gallienum nempe seniore, quem jam ab anno Christi 254 fecerat Imperii consortem, qui quoque capto patre, solus per multos annos summam rerum administravit; nec unquam eum a persecutore vindicare voluit, licet *Bactriani, Hiberi, Albani et Tauroscythæ auxilia fuerint polliciti, ad Valerianum de captivitate liberandum*, ut scribit Trebellius Pollio in Valeriano seniore.

men ac servitutis extremæ non invenit ultorem, nec omnino repellitus est. Postea vero quam pudendam vitam in illo dedecore finivit, direpta est ei cutis, et exuta visceribus pellis est infecta rubro colore, ut in templo barbarorum deorum ad memoriam clarissimi triumphi poneretur, legatisque nostris semper esset ostentus, ne nimium Romani viribus suis fiderent, cum exuvias capti principis apud deos suos cernerent. Cum igitur tales penas de sacrilegis Deus exegerit, nonne mirabile est, ausum esse quemquam postea non modo facere, sed etiam cogitare adversus majestatem singularis Dei regentis et continentis universa?

VI.

Aurelianus, qui esset natura vesanus et præceps, quamvis captivitatem Valeriani meminisset, tamen oblitus sceleris ejus et poenæ, iram Dei crudelibus factis lacessivit. Verum illi ne perficere, quidem quæ cogitaverat, licuit: sed protinus inter initia sui furoris extinctus est. Nondum ad provincias ulteriores cruenta ejus scripta pervenerant, et jam Cœnosphurio,

VARIORUM NOTÆ.

Extremæ. Ms., extremæne, male.

Direpta est ei cutis. Ita ps, sed male. *Diripere* est expilare: *diripere agros, urbes.* Mallem hic legere cum doctissimo Nic. Heinsio, *derepta.* *Deripere* est detrahere, auferre, ut ostendit in Nouis ad Ovidium. Ex hoc versu metamorph., v. 388:

Clamantî cutis est summos derepta per artus.

Nec omnino repellitus est. Doctiss. Nurr. hunc locum nimis extendit. Sed Pollio contra Cæciliî nostri opinionem tres nobis representat epistolas, quibus Betsoldus et Artabandes Reges libertatem Valeriani a Sapore postulaverunt. Quamobrem hæ epistolæ Cæcilio incomperatæ omnino videntur; nisi probaveris, nihil aliud ejus verbis significari, quam ipsum a nullo nomine Romano aut Romanis subdito fuisse repetitum. Quid si simplicissime exponas de filio, de quo unice præcessit, ut subintelligatur pronomen, uti serpe: non invenit ultorem (eum), nec (ab eo) repetitus est. Bun.

Est. Hæc vox non legitur in ms., sed tantum adest quædam virgula.

Clarissimi triumphi. Ms. Karissimi.

Ostentus. Ita ms. et in editis est *ostentui.*

Principis. Ms. Principes, male.

Apud deos suos. Id est, in templo deorum suorum.

Aurellâhus qui esset. Ita ms. Colb. Almelov. forte quum esset: sat recte.

Vesanus et præceps. Ex Flavio Vopisco: *Aurelianus severus, truculentus, sanguinarius fuit princeps.* Ex Eutrop., lib. ix, de eodem: *Vir in bello potens, animi tamen immodici, et ad crudelitatem propensioris.* Et *præceps* distincte non legitur in ms. sed virgula quædam cum voce *prebs*, quod æque diceretur *Vesanus princeps.* Attamen non inconcinne in editis est *præceps*; sic Livius eleganter ait *præceps in avaritiam et crudelitatem animus.*

Inter initia sui furoris extinctus est. Concitavit itaque persecutionem solummodo sub finem anni 274 vel initio insequentis. Interemptus est enim mense Aprilis anni 275, qua de re vide Euseb. Hist. Eccles. l. vii, c. 30.

Cœnosphurio. Medio itinere inter Heracleam et Byzantium ad mare. Flavius Vopiscus in D. Aureliano: *Sed cum iter faceret, apud Cœnosphurium mansionem, quæ est inter Heracleam et Byzantium, malitia notarii*

qui locus est Thraciæ, cruentus ipse humi jacebat, falsa quadam suspicione ab amicis suis interemptus. Talibus et tot exemplis coerceri posteriores tyrannos oportebat. At hi non modo territi non sunt, sed audacius etiam contra Deum confidentiusque fecerunt.

VII.

Diocletianus, qui scelerum inventor et malorum machinator fuit, cum disperderet omnia, nec a Deo quidem manus potuit abstinere. Hic orbem terræ simul et avaritia, et timiditate subvertit. Tres enim participes regni sui fecit, in quatuor partes orbe divise, et multiplicatis exercitiis, cum singuli eorum longe majorem numerum militum habere contenderunt, quam priores principes habuerant, cum soli republicam gererent. Adeo major esse cœperat numerus accipientium, quam dantium, ut enormitate indictionum consumptis viribus colonorum, desererentur agri, et culturæ verterentur in sylvam. Et ut omnia terrore completerentur, provinciæ quoque in frusta concisæ, multi præsidēs et plura officia singulis regionibus, ac pene jam civitatibus incubare, item ra-

sui et manu Mucaporis interemptus est. Vide Eutropium, lib. ix. BALUZ.

Non modo. Non abest a ms.

Fecerunt. Id est, egerunt.

Diocletianus. Qui (ex fine cap. 9) *Diocles* ante imperium vocabatur.

Malorum machinator. Ita Lactantius, lib. vii Divin. Institut., cap. 24; qui est *MACHINATOR omnium MALORUM.*

Nec a Deo quidem. Mallem legere *ne*, ut legitur sub initium cap. 6, *verum illi ne perficere QUIDEM, quæ cogitaverat, licuit.*

Orbem terræ. Intellige immensam Imperii Romani amplitudinem.

Avaritia. De qua Vopiscus in Numeriano: vide infra Baluzii notas ad istud caput.

Timiditate. Qua tres regni sui participes fecit, nempe Maximianum cognomento Herculum, anno Christi 285. Constantium cognomento Chlorum, et Galerium Maximinum, cognomento Armentarium, anno 293.

In quatuor partes. Orientem regēbat Diocletianus; Italiam et Africam Maximianus Hercules; Transalpinas provincias Constantius Chlorus; Illyricum et Thraciam Galerius Maximianus. Nicomedia Bithyniæ Diocletiani sedes erat regia, Mediolanum Herculi, Augusta Trevirorum Constantii, et Galerii Sirmium in Pannonia.

Major esse cœperat. Ms. *Majores esse cœperant;* mendose.

Enormitate indictionum. Ms., *inhormitate.* *Indictionum*, id est tributorum, extra ordinem ad arbitrium victoris, aut secundum necessitates Reipublicæ. COLUMBUS.

Provinciæ quoque in frusta concisæ. Ex hoc videmus originem multiplicationis provinciarum, quæ aliunde non clare cognoscebatur. Numerum novum provinciarum exhibent notitia imperii utriusque, et alia notitia Episcopatum, et Libellus provinciarum Schonovii, quem nuper cum Sexto Rufo edidimus, et in Occidentali imperio ipse Sextus Rufus, sive Rufus Festus. CELL.

Officia. Id est, Præfecti, vel ii qui funguntur Officiis. De iis vide Pancirollum ad notitiam Imperii, cap. 9 et Vossium lib. i de vitis Serm. cap. 30.

Civitatibus incubare. Sic et Lactantius Divin. Institut. lib. vii, cap. 19: *Siquidem capto mundo cum magnâ*

tionales multi et magistri, et vicarii praefectorum, a quibus omnibus civiles actus admodum rari, sed condemnationes tantum et proscriptiones frequentes; exactiones rerum innumerabilium, non dicam crebrae, sed perpetuae, et in exactionibus injuria non ferendae. Nec quoque tolerari possunt, quae ad exhibendos milites spectant. Idem insatiabili avaritia thesauros nunquam minui volebat: sed semper extraordinarias opes ac largitiones congererat, ut ea quae recondebant, integra atque inviolata servaret. Idem cum variis iniquitatibus imensam faceret charitatem, legem pretiis rerum venalium statuere conatus est. Tunc ob exigua et vilia multus sanguis effusus, nec venale quidquam metu apparebat, et charitas multo deterius exarsit, donec lex necessitate ipsa post multorum exitium solveretur. Hoc accedebat infinita quaedam cupiditas aedificandi, non minor provinciarum exactio in exhibendis operariis, et artificibus, et plaustris omnibus, quaecumque sint fabricandis operibus necessaria. Hic basilicae, hic circus, hic moneta, hic armorum fabrica, hic uxori domus, hic filiae. Repente magna pars civitatis exceditur. Migra-

bant omnes cum conjugibus ac liberis, quasi urbe ab hostibus capta. Et cum perfecta haec fuerant cum interitu provinciarum: Non recte facta sunt, aiebat: alio modo flant. Rursus dixit de mutari necesse erat, iterum fortasse casura. Ita semper dementabat, Nicomediam studens urbi Romae coaequare. Jam illud praetereo, quam multi perierint possessionum aut opum gratia. Hoc enim usitatum et fere licitum consuetudine malorum. Sed in hoc illud fuit praecipuum, quod ubicumque cultiorem agrum viderat, aut ornatus aedificium, jam parata domino calomnia et poena capitalis, quasi non posset rapere aliena sine sanguine.

VIII.

Quid frater ejus Maximianus, qui est dictus Hercules? non dissimilis ab eo. Nec enim possent in amicitia tam fideli cohaerere, nisi esset in utroque mens una, eadem cogitatio, par voluntas, aequa sententia. Hoc solum differebant, quod avaritia minori altero fuit plus, majori vero minus; sed plus timiditatis, plus vero animi, non ad bene faciendum, sed ad male. Nam cum ipsam imperii sedem teneret Italiam, subjacerentque opulentissimae provinciae vel

VARIORUM NOTÆ.

latronum exercitibus INCUBABIT; lib. 5, cap. 11, uno loco recubans.

Rationales. Id est, Fiscii Regii Procuratores missi in provincias: sic Lampridius in Alexandro, cap. 45: *Procuratores, id est rationales.*

Non dicam crebrae, sed perpetuae. Sic et Lactantius Divin. Instit. lib. III, cap. 22: *NON DICAM mutorum, sed pecudum et belluarum.* Et lib. II, cap. 4: *Qui non furtum, sed palam Deos ludibrio habitasse: omissis solum et etiam.*

Nec quoque tolerari possunt. Nec praecedentia postulant, injuria non ferendae, etc. In ms. est *haec*. Doctissimi viri Almelov. et Baudri adnotaverunt legendum esse *nec*. — *Nec quoque tolerari possunt.* Ms. *Haec quoque.* Pro hac lectione substituitur *nec quoque*. At quorsum illud? Annon jam in superioribus de indicationibus occasione militum locutus est? Clarum est quid velit, potuisse equidem haec adhuc tolerari, si ejus animus insatiabilis hic substitisset. Meg. ad illustr. Van-Mastricht, qui Megii sententiam adprobavit. BUNEMAN.

Ad exhibendos milites. Vel ad suppeditandos ipsos militiae homines ex quolibet pago, ut vulgo fit hodie; vel potius ad militibus praestanda stipendia, ac ministranda alimenta et caetera ad vitam necessaria. Sic Justin. 9, 2: *Alimentis exhibere*; et 11, 10: *Vitam exhibere.*

Spectant. In ms. est *expectant*.

Heu. Heuman. legit *tum*, recte.

Lex necessitate ipsa. Baluz. *Quoniam leges ea intentione latae sunt, ut proficiant, non ut noceant*, ut ad Avitum Viennensem Episcopum scribit Papa Symmachus.

Hic. Distributive sumitur pro *alibi*.

Moneta. Hic sumitur pro aedificio, in quo nummi cundantur.

Magna pars civitatis exceditur. Scilicet Nicomediae, ubi habitabat Diocletianus, et quam studebat urbi Romae coaequare, ut statim dicit Lactantius. Huic locutioni similiter dicimus Gallice, *toute la ville est sortie, tout Paris est sorti, etc.* *Exceditur*, vel disceditur, id est, tam vastorum aedificiorum constructione coguntur cedere loco quamplurimi cives, et ex urbe migrare, alias sedes extra quaesituri. *Exceditur autem*

hic dicit Lactantius, ut *acceditur* infra initio capitis 47. Itaque admitti potest vulgata lectio. Heuman. loco *exceditur*, legit *exciditur*. Quasi dicas, veteres domus destruuntur, ut locus aperiatur novis aedificandis palatiis.

Aiebat. Ms., *agebat*, sed male.

Ita semper dementabat. Ita ms. codex; non *dementabatur*, nec *demutabat*, ut nonnullis doctis viris visum est. Adeo stulte impendiosus erat. BAULDR. Gallicus interpres Maucroix: *Ainsi sa manie (des bâtimens) n'avait point de bornes. Dementabat*, id est, insaniebat.

Coaequare. Ms. *Quo equare*; male.

Fere licitum consuetudine. Comœdia Queroli: *Nam facile intelligo perjurium joculare; quid putas? Tamen transeamus, quod, ut video, consuetudo jam fecit leve.* S. Ambrosius, epist. 66: *Numquid ideo licet, quia non est prohibitum?*

Quid frater ejus Maximianus? Non natura, sed Imperatoria dignitate frater ejus, scilicet Diocletiani, de quo capite praecedenti egimus. Gallice, *son associé à l'empire.*

Qui est dictus Hercules. Ms. *Que dictus Irculius.* In hoc codice ms. sepe omnes litterae h. omittuntur.

Fideli cohaerere. Ms. *Fidele quo credere*; mendose.

Mens una. Ms. *Mensura.* Sed littera n additur supra r, eadem tamen manu, ac eodem atramento.

Avaritia minori altero fuit plus, majori vero minus; sed plus timiditatis, etc. Hic dicere videtur Lactantius, Herculum avariorem Diocletiano fuisse. Locus videtur corruptus. Nonnulli extrudere volunt vocabula *majori* et *minori*, ut ex margine in textum intrusa, et legere *avaritiae*. Simillimus verborum positu et figura locus, lib. IV, div. Instit., cap. 5 invenitur; ex quo constare possit haec quoque vere, Lactantii esse: *In illa priori parte, ut periculi minus, sic plus difficultatis est, quod obscura rerum ratio cogit diversa sentire. Hic ut periculi plus, ita minus est difficultatis; quod ipse usus rerum et quotidiana experientia possunt docere, quid sit verius et melius.* Partim ex COLUMBO.

Doctissimus Almelov. expungebat *altero*; et post *timiditatis*, legebat, *alteri vero plus animi.*

Ipsam. Ms. *Ipsa*; sed male.

Africa, vel Hispania, non erat in custodiendis opibus tam diligens, quarum illi copia suppetebat. Et cum opus esset, non deerant locupletissimi Senatores, qui subornatis indicibus, affectasse imperium dicerentur, ita ut effoderentur assidue lumina Senatus. Cruentissimus fiscus male partis opibus affluebat. Jam libido in homine pestifero, non modo ad corrumpendos mores, quod est odiosum ac detestabile, verum etiam ad violandas primorum filias. Nam quacumque iter fecerat, avulsæ a conspectu parentum virgines, statim præsto. His rebus beatum se iudicabat; his constare felicitatem imperii sui putabat, si libidini et cupiditati malæ nihil denegaret.

Constantium prætereo, quoniam dissimilis cæterorum fuit, dignisque qui solus orbem teneret.

IX.

Alter vero Maximianus, quem sibi generum Diocletianus asciverat, non his duobus tantum, quos tempora nosra senserunt, sed omnibus qui fuerunt,

VARIORUM NOTÆ.

Vel Africa, vel Hispania. Ita ms. codex. Aut vel est hic pro et; aut ex margine in textum hæc fuerunt intrusa.

Et. Heumannus legi vult At.

Indiciis. Id est, indicibus, vel delatoribus.

Ita ut effoderentur assidue lumina Senatus. Lactantius, lib. vii, Div. Instit., cap. 26, de Roma. *Precaudusque nobis et adorandus est Deus cæli, si tamen statuta ejus et placita differri possunt, ne citius quam patemus tyrannus ille abominandus veniat, qui tantum facinus molitur, ac lumen illud effodiat, cujus interitu mundus ipse lapsurus est; et lib. v, cap. 12: effodiantur oculi. Et infra, cap. 36: Itaque confessoribus effodiebantur oculi. Et de Opif., cap. 8.*

Pestifero. Ms. *Pestifero.* Nonnulli legere mallent *pestifera*, referendo ad vocem *libido*.

Ad corrumpendos mares. Et hoc etiam tradit Victor: *Quippe Hercules libidine tanta agebatur, ut ne ab obsidum corporibus quidem animi labem comprimeret.* Quod observavit erud. Cuperus. Postea quis non videat *mares* legendum esse, non *mores*, ut in Manuscripto, cum libido non *mores* hominum spectet, sed corporis usum. Adde antithesim, violationem filiarum. Adde quod dicit odiosum ac detestabile esse. ALMELOV.

Et licet (inquit Burnetus) gradatio videatur minus congrua a crimine Sodomie ad raptum virginum, apud Romanos tamen hoc crimen illo majus habebatur; forte quia in raptu filiarum vis inferebatur, maribus minime, qui prece, vel pretio, aliisque lenociniis fuerant allecti et conciliati.

Odiosum. Ms. *Otiosum*; male.

Violandas. Ms., *Volandas*; mendose.

Quacumque. Ms., *Quecumque te.*

Constantium. Chlorum scilicet, Constantini Magni patrem, principem optimum ac benignissimum.

Quoniam. Ms., *Qm.* Elegantior, porro esset locutio, si diceretur *quam dissimilis*, etc. per admirationem.

Alter vero Maximianus. Cui prænomen Galerio fuit, cognomen Armentario, quoniam armentorum fuerat pastor. Gener fuit Diocletiani, quia Valeriam filiam habuit uxorem, mulierem castissimam et infelicissimam. Sed de ea postea pluribus agemus. BALUZ.

Generum. Vide Eutropium, lib. 9.

BESTIÆ. Sic vocat Galerium Maximianum, aliosque Christianorum persecutores. Huic Galerio aptari posse putant ea, quæ scribit Lactantius Div. Instit., lib. v, cap. xi: *Nam quis Caucasus, quæ India, quæ Hyrcania tam immanes, tam sanguinarius, unquam BESTIAS aluit? Quoniam ferarum omnium rabies usque*

A malis peior. Inerat huic bestiæ naturalis barbaries, et feritas a Romano sanguine aliena. Non mirum, cum mater ejus Transdanuviana, infestantibus Carpis, in Daciam novam transjecto amne confugerat. Era etiam corpus moribus congruens, status celsus, caro ingens, et in horrendam magnitudinem diffusa et inflata. Denique et verbis, et actibus, et aspectu terrori omnibus ac formidini fuit. Socer quoque eum metuebat acerrime. Cujus timoris hæc fuit causa, Narseus, rex Persarum, concitatus domesticis exemplis avi sui Saporis, ad occupandum Orientem cum magnis copiis inibat.

Tunc Diocletianus, ut erat in omni tumultu metuculosus, animique disjectus, simul et exemplum Valeriani timens, non ausus est obviam tendere: sed hunc per Armeniam misit, ipse in Oriente subsistens et occupans exitus rerum. Ille insidiis suis barbaros, quibus mos est cum omnibus suis ad bellam pergere, multitudine impeditos, et sarcinis occupatos non difficiliter oppressit; fugatoque Narseo rege,

ad ventris satietatem fuerit, fameque sedata protinus conquiescit. Illa est vera BESTIA, cujus una jussione funditur ater ubique cruor, crudelis ubique luctus, ubique paror, et plurima mortis imago. Nemo hujus tantæ belluæ immanitatem potest pro merito describere, que uno loco recubans, tamen per totum orbem dentibus ferreis sævit; et non tantum artus hominum dissipat, sed et ossa ipsa comminuit, et in cineres surit, ne qui extet sepulchrum locus. BALUZ. — Ibid., c. 24, *BESTIAS malas exterminaturum de terra.*

Naturalis barbaries. Heumannus legit *natalis*, non male. — *Naturalis.* Sic Jul. Capitol. in Maximini cap. 20: *Senatus Maximini et naturalem et necessariam crudelitatem timens.* Vini τοῦ naturalis Casaubonus ad Pers. Sat. 2, pag. 225, illustrat. BUN.

Et feritas. Ms., *Esferitas.*

Cum mater ejus... confugerat. Hic cum est pro *quoniam*. Simili pacto, cap. 17 ait: *Cum libertatem populi Romani ferre non poterat, prorupit;* et cap. 18: *Cum inde... sibi nihil præter nomen videbat accedere, respondit, ferentii exemplo, qui scribit: Cumque huic veritus est optumæ adolescenti facere injuriam; non veritus sit.* Ex Paulo BAULDERI.

Transdanuviana. Ita ms. v, pro b, apud veteres Latinos, et apud recentiores Græcos.

Transjecto. Ms. *Trasjecto.*

Status celsus. Sic profecto scribi syntaxis et sequentia postulans: *caro ingens, etc. status celsus.* Si enim legas *statu celsus*, ut in ms. ad quid refertur *celsus?* ad corpus neutrius generis? Sed pariter legitur apud Lactantium lib. ii, Divin. Instit., cap. 1, *status celsus;* et lib. iii, cap. 1 *status rectus;* ac lib. 9 et alibi. Quibus in locis *status* est, pro *statura*. Cicero, In Orat., cap. 18, *status erectus et celsus.*

Metuebat acerrime. Ex Virgilio lib. i Æneid., v. 366, *Aut metus acer erat.*

Concitus... exemplis. En Lactantium, lib. vi, cap. 23: *Exemplo ipso concitata.* BUN.

Animique disjectus. Ita in manuscripto; non *dejectus*, quod melius. In hoc ms. sæpe videas in verbis compositis *dis et di*, pro *de*. ALMELOV. — Columbus, et Tullius legebant *dejectus*.

Exemplum Valeriani. A Persis capti, et in servitutum abducti.

Insidiis suis. Tullius vult rescribi *Insidiis usus*.

Impeditos. Ms. *Imperitos*, et *sartinus occupatos;* corrupte.

Difficiliter. Rara vox; legitur tamen in Cicerone lib. iv Academic.

reversus cum præda et manubiis ingentibus, sibi attulit superbiam, Diocletiano timorem. In tantos namque fastus post hanc victoriam elevatus est, ut jam detrectaret Cæsaris nomen. Quod cum in litteris ad se datis audisset, truci vultu ac voce terribili exclamabat : QUOUSQUE CÆSAR? Exinde insolentissime agere cœpit, ut ex Marte se procreatum, et videri, et dici vellet, tanquam alterum Romulum; maluitque Romulam matrem stupro infamare, ut ipse diis oriundus videretur. Sed differo de factis ejus dicere, ne confundam tempora. Postea enim quam nomen Imperatoris accepit, exuto socero, tum demum furere cœpit, et contemnere omnia. Diocles (sic) enim ante imperium vocabatur : cum rempublicam talibus consiliis et talibus sociis everteret, cum

A pro sceleribus suis nihil non mereretur, tamdiu tamen summa felicitate regnavit, quamdiu manus suas justorum sanguine non inquinaret. Quam vero causam persequendi habuerit, exponam.

X.

Cum ageret in partibus Orientis, ut erat pro timore scrutator rerum futurarum, immolabat pecudes, et in jecoribus earum ventura quærebat. Tum quidam ministrorum scientes Dominum, cum adisterent immolanti, imposuerunt frontibus suis immortale signum. Quo facto, fugatis dæmonibus, sacra turbata sunt. Trepidabant aruspices, nec solitas in extis notas videbant; et quasi non litassent, sæpius immolabant. Verum identidem mactatæ hostiæ nihil ostendebant, donec magister ille aruspicum

VARIORUM NOTÆ.

Elevatus est. Heumannus existimat Lactantium scripsisse *elatus est*.

Detrectaret. Ita hic ms. codex; alibi *detractaret*.

In litteris ad se datis audisset. Audisset Diocletianus ex litteris Galerii. CELL. — Ino Galerius audisset, sive vidisset. BUN.

Quousque Cæsar? Ambiebat enim Galerius vocari et esse Imperator et Augustus, id est primum habere locum; Cæsar enim non erat, nisi secundo loco.

Ut ex Marte se procreatum. Imitatus Diocletianum, qui se Jovium; et alterum Maximianum, qui Herculum, quasi a diis progenitoribus, appellaverunt. De Galerio Epit. Victoris, cap. 57 : *Is insolenter affirmare ausus est, matrem more Olympiadis, Alexandri Magni creatricis, compressam dracone, semel concepisse.* CELL.

Romulam. Hæc erat Galerii mater, a qua Romulianum oppidum fuit appellatum.

Postea enim quam. Sic cap. 5 : *Postea vero quam.* Lib. iv Inst., c. 15. *Postea vero animadversa sunt,* quam. BUN.

Exuto socero. Id est, postquam Diocletianus purpura exuta se Imperio abdicavit, et Galerius Imperator factus est. Eadem est loquendi ratio apud nos Gallos; dicimus enim vulgo : *Cet homme s'est dépouillé pour son fils.* Sic et infra cap. 40. Vel potius *exuto socero*, id est, postquam Galerius Diocletianum coegit imperio cedere, ut infra c. 18. initio, quod est rectius.

Sic. Hanc particulam supplevimus cum Cupero, sine qua manca est oratio. Ita cap. 49 infra : *Huius purpuram Diocletianus injecit suam, qua se exiit; Diocles iterum factus est.*

Persequendi. Adde eos, id est justos, quod nomen mox præcessit.

Quum ageret. Amat hanc locutionem hoc sensu Lact. lib. iv, cap. 27. ubi eadem res, et lib. iv, cap. 23. BUN.

Pro timore. Emenda *præ timore*, id est, *præ timiditate.*

Quidam ministrorum, etc.... Et hic quoque locus aperte ostendit librum istum esse Lactantii. Similia enim omnino ipse habet in libro iv Institut. Divin. cap. 27 : *Nam cum diis suis immolant, si adistat aliquis signatam frontem gerens, sacra nullo modo litant, nec responsa potest consultus reddere vates. Et hæc sæpe causa præcipua justitiam persequendi multis Regibus fuit. Cum enim quidam ministrorum nostri sacrificantibus donis adisterent, imposito frontibus signo, deos illorum fugaverunt, ne possent in visceribus hostiarum futura depingere. Quod cum intelligerent aruspices, instigantibus iisdem dæmonibus quibus prosecant, conquerentes prophanos homines sacris interesse, egerunt Principes suos in furorem, ut expugna-*

B *rent Dei templum.* Baluz

Scientes Dominum. Ita Lactantius, lib. vii Div. Inst. cap. 20 : *Judicabuntur ergo qui Deum scierunt; scilicet Christiani. — Scientes Dominum.* Lib. iii, cap. 29 : *Qui Deum sciunt; ut lib. vii Inst., c. 20 : Qui Dominum scierunt, id est, Fideles.* BUN.

Immortale signum. Lactantius Div. Institut. lib. iv cap. 27, quos *signum immortale nunerit tanquam inexpugnabilis murus, etc.* Ubi miraculum fugatorum dæmonum signo Crucis iisdem fere verbis refertur a Lactantio. De hujus signi potentia S. Cyrillus Jerusalemitanus episcopus Cateches. 13 : *Trophæum Jesu salutare, Cruz... curat morbos, dæmones fugat, etc.* Eadem Cateches. 15. *Cum a Deo sit hæc gratia Signum fidelium, et timor dæmonum; et Cateches. 4. Crucem... tu palam ad frontem obsignato, ut dæmones regium Signum intuentes, tremuli procul aufugiant. Signo autem isto utere tum edens ac bibens, tum sedens ac cubans, de lecto surgens, loquens, ambulans; et ut semel dicam, in omni re omnique negotio.* S. Ignatius Martyr : *Crucis Signum trophæum est contra principis mundi virtutem, quod vites expavescit, et audiens timet.* Vide S. August. Enarrat. 4 in Psal. xxx, et in Psal. L. n. 4 : *Quod si forte Christiani in ipso circo aliqua ex causa expavescant, continuo se signant, et stant illic portantes in fronte, unde abcederent, si hoc in corde portarent.* Et de Civitate Dei, lib. xxii, n. 3. Quin et Theodoretus ait lib. 3 Hist. Eccles., cap. 3 : *Cum isti vero dæmones solita specie apparuerint, coegit Julianum timor imponere fronti Crucis Signum.* De Signo Crucis, ejusque vi et efficacia vide præterea Origenem, Tertullianum, Basilium, Athanasium de Incarnatione Verbi Dei, tom. 1, pag. 73. Gregor. Nazianz. carm. 61, tom. ii, pag. 142, et Orat. 5 adversus Julianum, p. 203; Ambrosium, Paulinum, aliosque SS. Patres. — *Imposuerunt frontibus suis immortale signum.* Vid. quæ notavi ad Lact. lib. iv, c. 26. Narrius ad hæc verba Cæcili p. 183. locum Lactantii plane pervertit. — Ut ait, aut verius sicut somniat Bunemannus. Miror quantum hoc loco exagitentur A catholici : hi enim nil non movent ut eliminent vim hujus Lactantiani testimonii, quod multum facit in gratiam Orthodoxorum rituum Ecclesiæ catholicæ. Istud enim immortale signum ad Christum solum refert Bunemannus. Sed legat ipse locum; legat attente et videbit non tantum a Christo per impositum frontibus Christianorum signum fugatos esse dæmones; verum etiam ministros Diocletiani, qui fortasse cum sacrificiis assisterent, tunc ab iis fugabantur dæmones, statim atque imponebant ipsi frontibus suis immortale signum, id est, signum Crucis, sicuti eo tempore usus erat in veteri Ecclesia. Vide quæ annotavimus ad hoc caput de Mort. Persecut. et ad caput 27, libri iv Divin. Institut.

C
D

Tagis, seu suspitione, seu visu, ait idcirco non respondere sacra, quod rebus divinis profani homines interessent. Tunc ira furoris sacrificare non eos tantum, qui sacris ministrabant, sed universos qui erant in palatio jussit, et in eos, si detrectassent, verberibus animadverti; datisque ad præpositos litteris, etiam milites cogi ad nefanda sacrificia præcepit, ut qui non paruisent, milita solverentur. Hactenus furor ejus et ira processit, nec amplius quidquam contra legem aut religionem Dei fecit. Deinde interjecto aliquanto tempore, in Bithyniam venit hiematum; eodemque tum Maximianus quoque Caesar inflammatus scelere advenit, ut ad persequendos christianos instigaret senem vanum, qui jam principium fecerat. Cujus furoris hanc causam fuisse cognovi.

XI.

Erat mater ejus deorum montium cultrix, mulier admodum superstitiosa. Quæ cum esset, dapibus sacrificabat pene quotidie, ac vicariis suis epulis exhibebat. Christiani abstinebant; et illa cum Gentibus epulante, jejuniis hi et orationibus insistebant. Hinc concepit odium adversus eos, ac filium suum non

A minus superstitiosum querelis muliebribus ad tollendos homines incitavit. Ergo habito inter se per totam hyemem consilio, cum nemo admitteretur, et omnes de summo statu republicæ tractari arbitrarentur, diu senex furori ejus repugnavit, ostendens quam perniciosum esset inquietari orbem terræ, fundi sanguinem multorum; illos libenter mori solere, satis esse si palatinos tantum ac milites ab ea religione prohiberet. Nec tamen deflectere potuit præcipitis hominis insaniam. Placuit ergo amicorum sententiam experiri. Nam erat hujus malitiæ, cum bonum quid facere decrevisset, sine consilio faciebat, ut ipse laudaretur. Cum autem malum, quoniam id reprehendendum sciebat, in consilium multos advocabat, ut aliorum culpæ adscriberetur quidquid ipse deli-

B querat. Admissi ergo judices pauci, et pauci militares, ut dignitate antecederent, interrogabantur. Quidam proprio adversus Christianos odio, inimicos deorum et hostes religionum publicarum tollendos esse censuerunt; et qui aliter sentiebant, intellecta hominis voluntate, vel timentes, vel gratificari volentes, in eandem sententiam congruerunt. Nec sic qui-

VARIORUM NOTÆ.

Tagis. Aliis est *Tages, ctis.* Hic Thusens erat, et omnium Aruspicum primus: Vide Arnobium, lib. II adversus gentes; *Tagis* porro aut id nomen erat dignitatis ejus, qui præerat Aruspicum disciplinæ, aut, ut ait Baluzius noster, auctor oratorio more loquitur, quia Tages Thusens fuit olim magnus Aruspex et magister Aruspicum, de quo præter Arnobium vide Ciceronem, lib. II de Divinat. vel etiam, ut putat Heumannus, vox *Tagis* ex Margine translata fuit in textum.

Profani homines. Christiani, qui a Gentilibus prophani, impii, et irreligiosi vocabantur.

Ira furoris sacrificare non eos tantum..... jussit. Optima ms. codicis lectio: quam ob causam immutata fuerit in editis, etiamque priscis codicibus, nescio. Quid enim clarius hac elocutione, et mox? *Hactenus furor ejus et ira processit.* In aliis editis extat *ira furens*; sed ms. sequor. Nourrisius in margine inferiori suæ editionis habet, *ira furori.* Sed *ira furoris* habet ms. quasi dicas *ira furoris plena*: sic apud Plantum *ætatis plenus*, et apud Livium *animi plenus*. Hæc porro dicimus, ut non immutetur textus.

Si detrectassent. Heumann. recte monet legendum esse qui detrectassent.

Præpositos. Hi fuerunt militares Præfecti, qui erant post tribunos, et tamen præerat cohorti perinde ac tribuni, ut observat Henricus Valesius ad Ammianum Marcellinum. Lactantius cap. 46, præpositos tribunosque etiam simul commemorat. Ex eorum numero fuit S. Dorotheus ille, cujus encomium enarrat Euseb. lib. viii Eccl. Hist., c. 4.

Milites cogi, etc. Ab his hanc persecutionem exortam præter Lactantium adnotat Eusebius lib. viii, c. 4, neque tum ulterius processisse.

Hactenus. Ms. habet *ac tenus*: sed mendose.

Interjecto tempore. Ms., *Interdicto*; mendose.

Bithyniam. Ms. *Bethaniam*; corrupte.

Maximianus Caesar. Scilicet Galerius.

Inflammatus scelere advenit. Ita Cicero 5 Accus. in Verrem *Ipse inflammatus scelere ac furore in forum venit.* Sic Lactant. lib. vii Institut. cap. 1: *Inflammati amore potentæ*; et cap. 17. *Impius Rex inflammatus.*

Senem vanum. Diocletianum intelligit.

Mater ejus. Scilicet Galerii Maximiani, quam Ro-

mulam supra vocavit.

Mulier admodum superstitiosa. Quæ cum esset, etc. Locus contaminatus, aut confusus. An legendum inversione verborum: *Quæ cum esset mulier superstitiosa,* aut cum Tolho, *quæ cum esset Nicomedie,* vel cum Columbo sic intelligendum: *Quæ cum esset,* id est, cum ederet, aut cœnaret?

Vicariis suis epulis exhibebat. Almelo. et Gall. forte *epulas.* Hic aliquod mendum subesse suspicor. Nonnulli volunt *vicanos epulis exhibebat*; *vicanos,* id est, inquilini, ejusdem loci habitatores. Alii, *vicariis suis epulis exhibebat.* Et quidem proba esset lectio; legitur enim apud Justinum ix. 2. *Non patrimonii diem Scythas, sed vix alimentis exhibeat. Exhibere, est alere.* Vicariis, id est, milistris aulicis, vel domesticis.

Ad tollendos. Scilicet e medio, seu occidendos. Ita vulgata nostra Joan. cap. xix, v. 15: *Tolle, tolle, crucifige eum.* Sic apud Justinum histor. lib. xxxviii, tollendos, pro occidendos.

Homines. Ms. habet *omines*: sed mendose.

Senex. Diocletianus.

Ejus. Scilicet Galerii Maximiani.

Orbem terræ. Id est imperium Romanum; ut supra monui.

Palatinos. Id est, *Palatii proceres.*

Præcipitis hominis. Galerii. De quo jam, initio capituli 6 supra, dicitur quod *præceps* erat, id est *inconsiderate agens ac temere.*

Nam. In ms. *Non*; sed male.

Aliorum culpæ adscriberetur. Sic de Diocletiano Eusebius habet lib. ix Hist., cap. 16: *Moratus callide fuit, qui severitatem suam aliena invidia vellet explere.*

Proprio adversus Christianos odio. In ms. est *proprium odium,* mendose. Lactantius lib. v Divin. Institut. cap. 11, de hac ipsa persecutione loquens: *Alii sui proprio adversus justos odio.* Lactantio *justos,* idem est ac *Christianos.*

Qui aliter. Ms. habet *qualiter*; male.

Timentes. Lactantius ibidem lib. v, cap. 11: *Alii præ nimia timiditate plus ausi sunt, quam jubebantur.*

Gratificari volentes. Idem ibid.: *Nonnulli ut placerent, et hoc officio viam sibi ad altiora munrent.*

dem flexus est Imperator, ut accommodaret assensum: sed deos potissimum consulere statuit, misitque aruspice ad Apollineum Milesium. Respondit ille ut divinæ religionis inimicus. Tractus est itaque a proposito. Et quoniam nec amicis, nec Cæsari, nec Apollini poterat reluctari, hanc moderationem tenere conatus est, ut eam rem sine sanguine transigi juberet, cum Cæsar vivos cremari vellet, qui sacrificio repugnassent.

XII.

Inquiritur peragendæ rei dies aptus, et felix; ac potissimum Terminalia deliguntur, quæ sunt ad septimum kalendas Martias, ut quasi terminus imponeretur huic religioni.

Ille dies primus leti, primusque malorum
Causa fuit,

quæ et ipsis, et orbi terrarum acciderunt. Qui dies cum illuxisset, agentibus Consulatum senibus ambobus octavum et septimum, repente adhuc dubia luce ad Ecclesiam Præfectus cum ducibus, et Tribunis et rationalibus venit; et revulsis foribus, simulacrum Dei quæritur. Scripturæ repertæ incenduntur, datur omnibus præda. Rapitur, trepidatur, discour-

VARIORUM NOTÆ.

Imperator. Diocletianus.
Milesium. Vide supra lib. iv cap. 13 et Euseb. l. ii Hist. Constantini cap. 1.

Cæsar. Galerius.

Terminalia. Dies festus erat Romanis ob deum Terminum, De Termino deo vide Lactant. lib. i Institut. cap. 20. Florum hist. lib. i, cap. 7. Ciceron. lib. vi, Epist. ad Attic. initio.

Deliguntur. Ms., *Deleguntur*; male.

Ad septimum kalendas Martias. Id est, 25 die Februarii an. Christi 303. Vide Tillemontium, tom. 4. Histor. Imperatorum artic. 10. et ejusdem Histor. Ecclesiasticæ, tom. v, artic. 8, et Not. 7, pag. 598, col. ii, nec non Baluzii Notam.

Ut quasi terminus imponeretur huic religioni. Quis, inquit Bauldrius, cum auctore terminum imponere, pro finem imponere, usurpavit? Sed iterum in hac phrasi agnoscitur Lactantius; ita enim invenio in lib. iv Inst., c. 19: *Et ideo Sibylla impositurum esse morti terminum dixit post tridui somnum.* Pari modo simplici usus est Apulei., lib. iv Metam.: *Et ille quidem dignum virtutibus suis vitæ terminum posuit.* Eutropius l. iv, c. 11, n. 6: *Belloque terminum posuit.* Et Lact. iterum lib. vii, cap. 2, dixit: *Ut injustum hoc sæculum... terminum sumat, pro finem sumat.* Sic terminum habere lib. vii, c. 5 et c. 10. BON.

Ecclesiam. Nicomediæ scilicet: sic vulgo Christiani ædem rebus sacris destinatum vocabant. — *Ad Ecclesiam.* Ædem christiani conventus, templum christianum in urbe Nicomediæ. Atque ita non tantum Scriptores christiani illorum temporum, sed ipsi etiam de Christianis profani hoc vocabulo utuntur. Zozimus, lib. v, cap. 24. *λάθρα τοῖνυ φλόγα τῆ ἐκκλησίας πυρρός ἰμβρόντες...* ἥτε γάρ ἘΚΚΛΗΣΙΑ κατεφλέγετο πᾶσα.

CELL.

Præfectus. Sic legere cogimur. In ms. est *professus*, nullo sensu; cum illa enim voce nihil est, quod conveniat. Benemannus vero legit *præfectus*.

Simulacrum Dei quæritur. A paganis, qui putabant templa non posse sine simulacris esse. Lact., lib. ii, cap. 2, *SIMULACRUM DEI non illud est.*

Scripturæ repertæ incenduntur. Inde ortum est traditorum vocabulum *is*, qui pœnarum metu sacras Scripturas iudicibus imperialibus tradiderant.

Ipsi. Diocletianus et Galerius.

Aritur. Ipsi vero in speculis (in alto enim constituta Ecclesia ex palatio videbatur) diu inter se concertabant, utrum ignem potius supponi oporteret. Vicit sententia Diocletianus, cavens ne magno incendio facto, pars aliqua civitatis arderet. Nam multe ac magna: domus ab omni parte cingebant. Veniebant igitur Prætoriani acie structa, cum securibus et aliis ferramentis; et immissi undique, fanum illud editissimum paucis horis solo adæquarunt.

XIII.

Postridie propositum est edictum, quo cavebatur ut Religionis illius homines carerent omni honore ac dignitate, tormentis subjecti essent, ex quocumque ordine aut gradu venirent, adversus eos omnis actio **B** caleret; ipsi non de injuria, non de adulterio, non de rebus ablatis agere possent, libertatem denique ac vocem non haberent. Quod edictum quidam, etsi non recte, magno tamen animo diripuit et conscidit, cum irridens diceret, victorias Gothorum et Sarmatarum propositas. Statimque productus, non modo extortus, sed etiam legitime coctus, cum admirabili patientia postremo exustus est.

Oporteret. Adde, *quam dirui, ut sensus clarior fiat.*

Fanum illud editissimum. In ms. est tamen, quod nullum sensum præstat. Cum doctiss. Tollo, Paulo Bauldri, aliisque, pro *tamen*, substituo *Fanum*, quod tot litterarum tractus habet. *Fanum* de templo, seu majori ecclesia dictum observat in Notis Paulus Bauldri suæ editionis, quem vide infra.

Adversus eos omnis actio caleret. Ita constanter mss. non *valeret*. Hic *caleret* recte latine dicitur a Lactantio; non ut quidam volunt, ex vocibus græcis latinis facit, ut *sophia*, pro *sapientia*, lib. iii, cap. 16, *anastasis*, pro *resurrectio*, lib. vii, cap. 23, *antitheus*, lib. ii, cap. 10, etc.

Quod edictum quidam diripuit et conscidit. Quis ille fuerit, non constat. Ex silentio Lactantii, qui tum Nicomediæ erat, satis datur intelligere, ignotum fuisse nomen hominis, quia haud dubie de plebe erat. Perperam alii dicunt, nominatum fuisse S. Joannem martyrio affectum die septimo mensis Septembris, alii S. Georgium martyrem passum 25 Aprilis; cum ex Lactantio et Eusebio certo colligatur, virum hunc statim productum, statim morti traditum fuisse, adeoque expirasse exeunte Februario. **EX BALUZIO.**

Diripuit. Sic legendum, non *deripuit*.

D *Propositus.* Sic viri docti malunt, quam *præpositas*, quod est in ms.

Extortus. Quo verbo utitur infr., c. 27.

Legitima coctus. Scilicet lento igne, quali carnes assari solent; primo coctus, inde exustus. **EX CUPERO.** — Alii vellent, *lentissime coctus*, ut infra, cap. 21, *datis legibus, ut post tormenta damnati lentis ignibus urerentur.* *Legitima coctus*, id est, *ambustus*. Modus coquendi Christianos vivos explicatur infra, cap. 21. *Deinde incensæ faces, et extinctæ admovebantur singulis membris...* Quod postremo accidebat cum per nullum diem decocta omni cute, vis ignis ad intima penetrasset. *Legitime autem coctum dixit, quia coctus erat secundum leges quas Augusti tulerant, sicut, lib. v, Institut., c. 11, lib. vi, cap. 9, eadem ratione illa vox usurpatur.* **EX BALUZIO ET TOINARDO.**

Cum admirabili patientia, etc. De eo Euseb., lib. viii, Histor. Eccles., cap. 5: *Lætitiæ ac tranquillitatem animi usque ad ultimum spiritum conservavit.*

XIV.

Sed Cæsar non contentus est edicti legibus. Aliter Diocletianum aggredi parat. Nam ut illum ad propositum crudelissimæ persecutionis impelleret, occultis ministris palatio subiecit incendium. Et cum pars quædam conflagrasset, Christiani arguebantur, velut hostes publici, et cum ingenti invidia simul cum palatio Christianorum nomen ardebat: illos, consilio cum ennuclis habito, de extinguendis Principibus cogitasse, duos Imperatores domi suæ pene vivos esse combustos. Diocletianus vero, qui semper se volebat videri astutum et intelligentem, nihil potuit suscipere: sed ira inflammatus, excarnificare omnes suos protinus cepit. Sedebat ipse, atque innocentes igne torrebat. Item iudices universi, omnes denique, qui erant in palatio magistri, data potestate, torquebantur. Erant certantes, quis prior aliquid inveniret. Nihil usquam reperiebatur; quippe cum familiam Cæsaris nemo torqueret. Aderat ipse, et instabat, nec patiebatur iram inconsiderati senis deflagrare. Sed quindecim diebus interjectis, aliud rursus incendium molitus est. Id celerius animadversum, nec

A tamen auctor apparuit. Tunc Cæsar medio hyemis profectioe parata prorupit, eodem die contestas fugere se, ne vivus arderet.

XV.

Furebat ergo Imperator jam non in domesticis tantum, sed in omnes, et primam omnium filiam Valeriam, conjugemque Priscam sacrificio pollui coegit. Potentissimi quondam eunuchi necati, per quos palatium et ipse ante constabat. Comprebensi Presbyteri ac ministri, et sine ulla probatione ac confessione damnati, cum omnibus suis deducebantur. Omnis sexus et ætatis homines ad exustionem rapti: nec singuli, quoniam tanta erat multitudo, sed gregatim circumdato igni amburebantur; domestici, alligatis ad collum molaribus, mari mergebantur. Nec minus in cæterum populum persecutio violententer incubuit. Nam iudices per omnia templa dispersi, universos ad sacrificia cogebant. Pleni carceres erant. Tormentorum genera inaudita excogitabantur; et ne cui temere jus diceretur, aræ in secretariis ac pro tribunali positæ, ut litigatores prius sacrificarent, atque ita causas suas dicerent; sic ergo ad iudices, tanquam ad

VARIORUM NOTÆ.

Cæsar. Galerius: nondum Augustus erat.

Est. Heuman. voculam istam delendam putat.

Incidium. Cujus etiam meminit Eusebius, lib. viii, Hist. Eccles., cap. 6.

Christiani arguebantur, velut hostes publici, etc. Gentiles in odium Christianorum illis falsa affingebant crimina, et omnes eis imputabant, quæ orbi universo eveniebant calamitates, quod dii sui (inquietant) a nostris non colerentur. Arnob. S. Cyprianus Tractatu 4, contra Demetrianum, et S. Augustinus, lib. 1, de Civit. Dei acriter hac de re Ethnicos reprehendunt: illos consule, si lubet.

Invidia. In ms. Vidia; male, per errorem.

Christianorum. Heuman. ex Tertull. Apolog., cap. v, legit Christianum nomen, non male.

Illos consilio. Ms., Illo consilio; mendose.

Combustos. Videtur deesse verbum ferebatur, vel dicebatur. ALMELOV.

Ira inflammatus. Apud Lactantium, lib. vii, Divin. Institut., cap. 17: INFLAMMATUS IRA VENIET CUM EXERCITU MAGNO.

Excarnificare omnes suos. Aulicos, seu domesticos. Ms., Excarnificari, quod sequens verbum cepit non patitur.

Cepit. Ita restitui ex ms. Editi, præcepit.

Sedebat ipse. Diocletianus.

Judices universi, etc. Apud Diocletianum erant domestici maximo numero christiani. Ex iis non solum magistri palatii; sed et iudices universi torquebantur ipsi, data aliis eos iudicandi potestate; quippe si eam habebant iudices, nulla eos dari potestatem iudicandi necessitas erat. Non video, qua de causa mutatum sit cepit in præcepit, torquebantur, in torquebant, quod alium omnino sensum exhibet; cum familiam Cæsaris Galerii nemo torqueret. Huc spectare videntur quæ scribit Lactantius, Div. Institut., lib. v, cap. 24: Ministros furoris alieni, satellites impiæ iusionis necessitas fecit. Non enim honor ille aut provectionis dignitatis fuit... Quis voluminum numerus capiet tam infinita, tam varia genera crudelitatis? ACCEPTA ENIM POTESTATE, pro suis moribus quisque sævit, etc.

Erant certantes, etc. Pro certabant, vel certabantur, etc. Gallice: On cherchait à l'envi. Dici non potest quanta, et quam gravia tormentorum genera excogitaverunt huiusmodi iudices. Itaque in excogitandis pœna-

rum generibus nihil aliud, quam victoriam cogitant. Sciunt enim certamen esse illud et pugnam. Lactant., lib. v, Div. Instit., cap. 11.

Cæsaris. Galerii.

Aderat ipse. Galerius Maximianus.

Iram inconsiderati senis deflagrare. Id est, deferrescere, imminui, decrescere. Apud Livium, lib. 11, deflagrare iras vestras.

Id celerius. Ita editio Aboensis et Heumann.; reliquæ habent sed.

Imperator. Diocletianus.

Filiam Valeriam, conjugemque Priscam sacrificio pollui coegit. Erant forte Christianæ. Valeria nupta erat Galerio Maximiano Cæsari jam ab. an. 292. Vide Euseb. Hist. Eccles. lib. viii, cap. 1.

Quondam. Ms. Cda. Scriptura mendosa.

Eunuchi. Inter quos erat Petrus. Vide Euseb. Hist. Eccles., lib. viii, cap. 6.

Palatium et ipse ante constabat. Quidam legunt Pa quos Palatium et ipse ante constabat: alii per quos palatium rexisse ante constabat. Sed lectio ms. magis arripit.

Ministri. Diaconi.

Sine ulla probatione ac confessione. In ms. est ac confessione, mendose: lego ac confessione; id est, Gallice, sans aucune preuve de témoins, et sans être convaincus d'aucun crime par leur propre aveu.

Sed gregatim circumdato igni amburebantur. Sic lego sed, pro et, quod ortum videtur in ms. pro et. Circumdare et ambire idem est: quid sibi vult cum circumdato ambiebantur, quod est in editis? Lege amburebantur: quod verbo Lactantius non uno in loco utitur, et præcipue lib. vii, Div. Instit., cap. 17: Procedet ignis de ore ejus, atque amburent illum; et cap. 21, perstringentur igni, atque amburentur.

Ne cui temere, etc. Temere, incogitantia, Gallice, par mégarde, sans y penser. Ne forte alicujus Christiani causam iudices imprudenter audirent, ac didicarent. Qua de re vide Acta Crisp. apud Mabillon. Analect. tom. 3.

In secretariis. In Curiis judicialibus. Secretarii enim fuerunt proprie loca in quibus iudices de causis civilibus, vel criminalibus cognoscebant, sedebantque. BAULDR. — De Secretariis vide Cod. lib. III, titul. 24, l. 3.

deos adiretur. Etiam litteræ ad Maximianum atque Constantium commiserant, ut eadem facerent. Eorum sententia in tantis rebus expectata non erat. Et quidem senex Maximianus libens parvit per Italiam, homo non adeo clemens. Nam Constantius, ne dissentire a majorum præceptis videretur, conventicula, id est, parietes, qui restitui poterant, dirui passus est: verum autem Dei templum, quod est in hominibus, incolome servavit.

XVI.

Vexabatur ergo universa terra, et præter Gallias, ab Oriente usque ad occasum tres acerbissimæ bestię sæviebant.

Non mihi si linguæ centum sint oraque centum,
Ferreæ vox, omnes scelernm comprehendere formas,
Omnia pœnarum percurrere nomina possim,

quas iudices per provincias justis atque innocentibus intulerunt. Verum quid opus est illa narrare, præcipue tibi, Donate carissime, qui præter cæteros tempestatam turbidæ persecutionis expertus es? Nam

VARIORUM NOTÆ.

Etiam. Sic ms.; at editi habent et jam, quod minus bene putat Heumann.

Expectata non erat. Id est, non expectabatur. In ms. legitur *spectata*.

Senex Maximianus. Scilicet Maximianus Herculius. *Non adeo clemens.* De asperitate et sævitia Maximiani Herculi vide Eutropium libris ix et x.

Constantius. Præerat Galliis et Magnæ Britannię.

Dissentire. Ms. habet *desentire*.

Majorum. Id est, Augustorum, qui Cæsaribus superiores erant.

Parietes... dirui passus est. Itaque Ecclesias in nonnullis Galliarum locis dirui passus est, nullo jussit edicto. Sicque Eusebius Lactantio non contradicit, ut existimavit Baluzius. Vide Not. ejusdem.

Verum autem Dei templum. Id est, hominem christianum. Vide Lactantium, Div. Institut. lib. v, cap. 8, et lib. vi, cap. 25: *Secum denique habeat Deum semper in corde suo consecratum, quoniam ipse est DEI TEMPLUM.*

Universa terra. Id est, Romanum Imperium.

Tres acerbissimæ bestię sæviebant. Ita apud Lactantium Div., Institut. lib. vi, cap. 6, *Dominations acerbæ*; et lib. vii, cap. 9, *acerbi census*. Istæ autem tres acerbissimæ bestię erant Diocletianus, Maximianus, Herculius, et Galerius Maximianus. Constantium enim Galliis imperantem non ponit in numero persecutorum. Lactantius lib. v, c. 2: *Nec immerito a Prophetis BESTIÆ nominantur... Asperrantur itaque corpora belluarum, quibus sunt ipsi sæviores. Nam... quæ Hyrcania tam immanes, tam sanguinarias unquam Bestias aluit?.. Illa est vera BESTIA, cujus una jussione funditur ater ubique cruor*, etc. Vide supra Not. ad caput 9.

Non. Virgil. vi, Æneid., v. 625.

Possim. Sic restitui ex ms. Colbertino, et sic lego cum Virgilio, et quidem eleganter pro *possem*, quod ferunt omnes Lactantii editiones: exempli gratia, *hic si sis, aliter sentias, pro hic si esses, aliter sentires*.

Quas. Ms. *quæ*, male; neque enim referri potest ad nomina. Legendum profecto *quas*, referendo ad *torpœnarum*.

Donate. Donatus ille est Lactantii nostri amicus, illustris Christi confessor, qui sub tribus Judicibus novies tortus, de diabolo triumphans e carcere liber dimissus est.

Flaccinum præfectum. Scilicet Bithyniæ.

Hieroclem. Bithyniæ Præsidem.

Auctor et consiliarius ad faciendam persecutionem.

cum incidisses in Flaccinum præfectum, non pusillum homicidam, deinde in Hieroclem ex Vicario Præsidem, qui auctor et consiliarius ad faciendam persecutionem fuit, postremo in Priscillianum successorem ejus, documentum omnibus invictæ fortitudinis præbuiti. Novies enim tormentis cruciatibusque variis subjectus, novies adversarium gloriosa confessione vicisti. Novem præliis zabulum cum satellitibus suis debellasti: novem victoriis seculum cum suis terroribus triumphasti.

Quam jocundum illud spectaculum Deo fuit, cum victorem te cerneret, non candidos equos, aut immanes elephantos, sed ipsos potissimum triumphatores curru tuo subjugantem? Hic est verus triumphus, cum dominatores dominantur. Victi enim tua virtute ac subjugati sunt; quandoquidem nefanda jussione contempta, omnes apparatus ac terriculas tyrannicæ potestatis fide stabili et robore animi profligasti. Nihil adversus te verbera, nihil ungu læ, nihil ignis,

Persecutionem facere, phrasis fuit illorum temporum. Lactantius lib. v Div. Institut., cap. 11. *Alius eandem materiam mordacius scripsit, qui erat tum e numero judicium, et qui AUCTOR in primis FACIENDÆ PERSECUTIONIS FUIT.*

Priscillianum. Bithyniæ præsidem ex menologio Græcor. ad diem 12 Junii.

Zabulum. Id est, *diabolum*. Nihil vulgatius in antiquis libris mss. quam vox *zabuli*, vel *zaboli*, pro *diaboli*; *zabolici*, pro *diabolici*. Ita passim apud SS. Patres. Vide Not. 2 ad novam Operum S. Paulini Nolani J. B. le Brun editionem, Paris. an. 1685.

Seculum cum suis terroribus triumphasti. *Triumphare* cum quarto casu etiam Lactantiana dictio est; lib. iv Institut.: *Mortem cum suis terroribus triumpharet*; lib. vi, cap. 25: *Hic terram triumphabit*; Epitom., c. 46: *triumphabit captivos*; ibid., c. 51: *Cum videant deos suos per Crucem ab hominibus triumphari*; tandem, cap. 66: *Triumphato sæculo*.

Quam jocundum illud spectaculum Deo fuit. Cyprianus, ep. 9: *O quale illud fuit spectaculum Domino!*

Elephantos. Nam et elephantos ad currum junxerunt antiqui, ut patet ex Lampridio in Vita Antonini Heliogabali, et ex aliis locis. Auctor est Flavius Vopiscus in triumpho, quem Aurelianus egit de Zenobia et Tetrico, elephantos viginti præcesisse. Vide Bulengerum in libro de Triumphis, cap. 21.

Subjugantem... subjugati sunt. Hæc verba quæ eruditissimo Nic. Heinsio displicent, nihilominus Lactantiana sunt; sic enim Div. Institut. lib. vii ait: *Falsus igitur Aristippus, qui hominem voluptati, hoc est malo, tanquam pecudem subjugavit.*

Cum dominatores dominantur. Hic dominari est passiva significatione, ut apud Ciceronem in libro i Officiorum: *() domus antiqua, heu quam dispere dominare domino!*

Nefanda jussione. Sic Lactantius Div. Institut. lib. iv, cap. 15: *Verbo ac jussione faciebat* et lib. v, cap. 13: *Non tyrannicas jussiones*; et ejusdem, cap. 11: *Illæ est vera bestia, cujus una jussione funditur ater ubique cruor*. Et paulo post, *quos ministros furoris alieni, quos satellites impiæ jussionis necitas aut invenit, aut fecit. Jussionis vox, juxta Cangium, præceptionem notat maxime Principis.*

Terriculas. Id est, terrores. Livius lib. xxxiv, cap. 11: *Nullis minis, nullis terriculis se motos*. De hac voce adi Nonium.

Nihil ungu læ. *Ungulæ*, genus quoddam ferreæ forcipis, inter tormenta olim adhibitæ. Foruam vide

nihil ferrunt, nihil varia tormentorum genera valuerunt. Adimere tibi fidem ac devotionem nulla vis potuit. Hoc est esse discipulum Dei: hoc est militem Christi, quem nullus hostis expugnet, nullus lupus de castris cœlestibus rapiat, nullus laqueus inducat, nullus dolor vivat, nullus cruciatus affligat. Denique post illas novem gloriosissimas pugnas, quibus a te zabulus victus est, non est ausus ulterius congregi tecum, quem tot prœliis expertus est non posse superari. Et cum tibi parata esset victrix corona, desitit amplius provocare, ne jam sumeres. Quam licet non acceperis in præsenti, tamen integra tibi pro virtutibus tuis et meritis in regno Domini reservatur. Sed redeamus ad ordinem rerum.

XVII.

Hoc igitur scelere perpetrato, Diocletiani cum jam felicitas ab eo recessisset, perrexit statim Romam, ut illic vicennialium diem celebraret, qui erat futurus ad XII kalendas Decembres. Quibus sollemnibus celebratis, cum libertatem populi Romani ferre non poterat, impatiens, et æger animi, prorupit ex urbe impendentibus kalendis Januariis, quibus illi nonus consulatus deferrebatur. Tredecim dies tolerare non potuit, ut Romæ potius quam Ravennæ procederet Consul. Sed profectus hyeme, sæviante frigore atque imbris verberatus, morbum levem, at perpetuum traxit; vexatusque per omne iter, lectica pluri-

A mum vehebatur. Sic æstate transacta, per circuitum ripæ Istricæ Nicomediam venit, morbo jam gravi insurgente. Quocumque se premi videret, prolatus est tamen, ut circum, quem fecerat, dedicaret anno post vicennialia repleto; deinde ita languore oppressus, ut per omnes deos pro vita ejus rogaretur, donec Idibus Decembris luctus repente in palatio, mœstitia et lacrymæ, judicium trepidatio, et silentium. Tota civitate jam non modo mortuum, sed etiam sepultum dicebant, cum repente mane postridie pervagari fama quod viveret, domesticorum ac judicum vultus alacritate mutari. Non desuerunt qui suspicarentur celari mortem ejus, donec Cæsar veniret, ne quid forte a militibus novaretur. Quæ suspicio tantum valuit, ut nemo crederet eum vivere, nisi kalendis Martiis prodiiisset, vix agnoscendus, quippe qui anno fere toto ægitudine tabuisset. Et ille idibus Decembris sopitus animam receperat, nec tamen totam. Demens enim factus est, ita ut certis horis insaniret, certis respisceret.

XVIII.

Nec multis post diebus Cæsar advenit, non ut patri gratularetur, sed ut eum cogeret imperio cedere. Jam conflixerat nuper (cum) Maximiano senem, eumque terruerat injecto armorum civilium metu. Aggressus est ergo Diocletianum, primum molliter et amice, jam senem esse dicens, jam minus vali-

VARIORUM NOTÆ.

apud Gallonium, lib. de Cruciatibus martyrum, c. 5, C atque alios qui de martyribus egerunt.

Hoc est, militem Christi. Ita ms. Mox præcessit, Hoc est esse discipulum Dei: hic pro, est, malle esse; vel repeti, hoc est esse.

Nullus laqueus inducat. Eadem est locutio apud Lactantium Div. Instit. lib. vi, cap. 24, post medium, in eosdem LAQUEOS INDICANTUR.

Domini. Sic in ms. Dni; quando verum ibi nomen Dei scribitur, Di sic legitur. Cæteri tamen editi habent Dei contra fidem ms.

Diocletiani. Sic ms. editi vero habent Diocletianus.

Vicennialium. Magno sumptu quinquennialia, decennialia, vicennialia celebrabant Imperatores.

Cum libertatem populi Romani ferre non poterat. Hic cum est pro quoniam; ideoque non regit subjunctivum. Libertatem: in ms., libertate; male.

Morbum levem, at perpetuum traxit. Cum viris doctis criticis pro, ac, quod est in mss. lego at traxit, est pro contraxit. Verbum simplex pro composito; ut solet Lactantius.

Per circuitum ripæ Istricæ. In ms., ripæ Strigæ. Multi viri docti mendum suspicantur in vocabulo Strigæ quod est in ms. Legunt Istricæ, id est, juxta ripam Istricæ provincie, quam petere debebat Diocletianus, cum relicta Ravenna Nicomediam iret. Ad quid enim longius iter carperet versus Danubium, cum brevius esset et facilius, id est, juxta ripam Istricæ, et Dalmatiæ ipsius Diocletiani patriæ: deinde per Illyrium ubi erant viæ militares, per quas Byzantium adiret, ac deinde Nicomediam præternavigaret? Dicit vero per circuitum, quia ut peteret ripam Istricæ, circumire debebat juxta partem septentrionalem sinus Adriatici. Qui plura desiderat, legat Henrici Dodwelli dissertationem de Ripa Strigæ ad calcem hujus voluminis.

Quocumque se premi videret. Bene, per metathesin pro quoque cum se premi videret. Idem, satis Deo

fecerimus, lib. iv Divin. Instit., cap. 17.

Oppressus. Supple, est, quod Lactantius sæpe subaudit.

Ac. Ms. habet ad, mendose.

Mutari. Heumann. legi vult mutati.

Donec Cæsar. Galerius Maximianus veniret.

Toto. Ms. habet tota, mendose.

Sopitus. In editis præmissum est morte, quod deest in ms. alii malunt morti, alteri morbo; sed perperam. Nam ut recte adnotavit doctissimus Grævius, somni dicuntur, qui deliquo animi corporis quoque sensum ad tempus amittunt, ut pro mortuis jaceant. Lit. lib. 1: Populum Tanaquil alloquitur, jubet bono animo esse: sopitum fuisse Regem subito ictu; ferrum had alle in corpus descendisse, jam ad se redisse. Qui locus fere Lactantii geminus est. Animam receperat, idem est ac ad se rediit. Qui somno sopiuntur, aut vultuere, aut morbo, evigilant, et ad se redeunt; qui morte sopiuntur, somnum ferreum illum dormiunt, ex quo nunquam excitantur in his terris. Grævius.

Insaniret. Hujus insanie testis est Eusebius lib. viii, Hist. Eccl. cap. 15.

Cæsar. Galerius Maximianus.

Non ut patri gratularetur. Diocletiani erat filius adoptivus; atque etiam gener. cap. 9. Diocletiani enim filiam Galeriam Valerianus duxerat, Galerius. TOINARD.

Cogere imperio cedere. Ms. ut et infra, imperium credere.

Conflixerat (cum) Maximiano senem. Herculio scilicet. Cum deest in ms. sed Lactantium suspicor scripsisse, ac inde sensus fit clarior.

Aggressus est ergo Diocletianum, jam senem esse, etc. Hic incipit dialogus inter Diocletianum et Maximianum Galerium, isto socerum urgente ad deponendum imperium, altero repugnante. Quod valde admirandum est. Hactenus enim existimavimus spontaneam fuisse Diocletiani abdicationem, et longo tempore meditatam: quod certe evidentissime collig-

dum, et administrandæ reipublicæ inhabilem, debere illum requiescere post labores. Simul et exemplum Nervæ proferebat, qui imperium Trajano tradidisset. Ille vero aiebat, et indecens esse, si post tantam sublimis fastigii claritatem in humilis vite tenebras decidisset, et minus tutum, quod in tam longo imperio multorum sibi odia quæsisset. Nervam vero uno anno imperantem, cum pondus et curam tantarum rerum vel ætate, vel insolentia, ferre non quiret, abjecisse gubernaculum reipublicæ, atque ad privatam vitam rediisse, in qua consenuerat. Verum si nomen Imperatoris cuperet adipisci, impedimento nihil esse, quominus omnes Augusti nuncuparentur. At ille, qui orbem totum jam spe invaserat, cum sibi aut nihil præter nomen, aut non multum videbat accedere, respondit debere ipsius dispositionem in perpetuum conservari, ut duo sint in republica majores, qui summam rerum teneant; item quo minores,

A qui sint adjumento: inter duos facile posse concordiam servari, inter quatuor pares nullo modo. Si ipse cedere noluisse, se sibi consulturum, ne amplius minor et extremus esset. Jam fluxisse annos quindecim, in Illyricum, id est, ad ripam Danubii relegatus, cum gentibus barbaris luctaretur, cum alii intra laxiores et quietiores terras delicate imperarent.

His auditis, senex languidus, qui jam et Maximiani senis litteras acceperat, scribentis quæcumque locutus fuisset, et didicerat augeri ab eo exercitum, lacrymabundus:

DIOCLET. Fiat, inquit, si hoc placet. Supererat nt, communi consilio omnium Cæsares legerentur.

GALERIUS. Quid opus est consilio, cum sit necesse illis duobus placere quidquid nos fecerimus?

D. Ita plane. Nam illorum filios nuncupari ne-

VARIORUM NOTÆ.

gebatur ex vetustis auctoribus, qui vulgatas tantum historias scribebant, arcana rerum non noverant. At Lactantius, qui Nicomediam a Diocletiano fuerat acceperat, qui frequens erat in palatio, melius totam hanc historiam scire potuit, quam illi qui postea animum ad scribendam historias appulerunt. BALUZ.

Simul et exemplum Nervæ proferebat, etc. Id vero est longe falsissimum; neque enim Trajanus a Nerva adoptatus imperavit, nisi eo demortuo. Observandum est autem, id non a Lactantio tanquam auctore, sed apud Lactantium a Maximiano referri in rem suam. Hoc quippe exemplo volebat abuti apud Diocletianum, hominem illitteratum et historię rudem, sed etiam tum in augustis positum, ut eum ad abdicandum imperium induceret. TOINARD.

Aiebat, et indecens esse. Restitui et ex ms. Et nulus dubito, quin Lactantius sic scripserit. Alioqui scripsisset sibi, ut infra, non ei, ut in editis, aiebat Diocletianus.

Decidisset. In ms. decidisse.

*Quæsisset. In ms., quæsisse, id est, acquisivisset, vel ex eo certum, quod nemo sibi ultro multorum odia conciliet, sed invitus semper sustineat. Item quæsierunt, pro acquisierunt supra hujusce libri initio, et infra, cap. 31, post medium, cibos labore quæsitos, pro acquisitos. In Lactantii more est quærendi verbum in acquirendi significatione adhibere, simplex pro composito lib. I Div. Institut. cap. 20, et Epitom., cap. 20: *Flora cum magnas opes ex arte meretricia quæsisisset*; lib. II, cap. 12: *Per ejus divinum atque unicum nomen sibi misericordiam quærit*; lib. IV, cap. 1: *Mortem sibi perpetuam cum diis et cum bonis corporalibus quæsierunt*; lib. V, cap. 1, ante finem, loquens de S. Cypriano, *Magnam sibi gloriam ex artis Oratorię professione quæsierat*; lib. VI, cap. 12: *Perdanne rem familiarem meo aut majorum labore quæsitam*; lib. VII, cap. 11: *Virtutis suæ nomen indelebile quæsierunt*; ibid. cap. 14: *Suis meritis non immortalitatem sibi, sed mortem peccatis ac libidinibus quæsierunt*; ibid. c. 15: *male quæsitum, pro male acquisitum*; et Epitom. cap. 27.*

Nervam imperantem... abjecisse. Ex omnium eruditorum consensu sic reposuimus, cum esset in ms. codice et editis Nerva imperante... abjecisse gubernaculum Reipublicæ, meo modo, ut cuius precedentia et sequentia legenti patet.

Quiret. Vide infra Not. ad capitis 37 initium.

At ille. Cæsar Galerius, scilicet.

Orbem totum jam spe invaserat. Omnes fere viri docti non aliter legendum esse consent; quidam inhiæverat. In ms. est, ipse invenerat.

Cum sibi, etc. Ita ms. non inde, ut in editis.

Aut non multum. Negationem, quæ deest in ms. addidi, ut omnino necessariam, eamque sensus postulata. Vide idem lib. I Divin. Institut. cap. 8. ALMELOV.

*Dispositionem. Formam constituendæ, seu regendæ Reipublicæ. Recepta tunc erat ea vox. Apud Lactantium, dispositiones Dei, lib. II Institut. cap. 6, et lib. VII cap. 2: *In dispositione vitæ statu, formandique moribus*, lib. III, cap. 7. Vide Jac. Gothofredum ad titulum Codicis Theodos. *De proximis.**

Majores. Id est, duo Augusti Imperatores.

Duo minores. Id est, duo Cæsares, qui erant Augusti minores.

Cedere noluisse. Ms., Credere noluisse.

Se sibi, etc. Gal. Maximianus minor erat Augusti (Diocletiano et Maximiano Herculo) nepote tantum Cæsar; atque erat extremus Cæsarum, quia Constantio inferior. Id vero jam pridem ferebat molestissime; nam fugato Narseo Persarum Rege (cap. 9), truci vultu ac voce terribili exclamabat: Quousque Cæsar? TOINARD.

Jam fluxisse annos quindecim. Lactantius Div. Institut. lib. III, cap. 17, ex mente adversariorum, nullum diem, nullum denique temporis punctum effluere nobis sine voluptate patiamur. JOAN. COLUMB. in Aboensi editione.

In Illyricum, id est. Sic ms. In omnibus fere editis est vel ad ripam. In plerisque impressis est vel, pro id est. In Illyricum, lege cum in Illyricum, juxta doctores quosque criticos.

Relegatus. Ms., religatus.

Luctaretur. Ita ms. Omnes ferme editi, luctaret.

Senex languidus. Diocletianus.

Et. Legitur in ms.; deest in editis omnibus.

Maximiani senis. Herculi.

Locutus fuisset. Id est, scribentis quæcumque sibi Galerius locutus fuisset.

Fiat et. Quoniam quod reliquum est hujus capituli subobscurum est et perplexum propter loquentium personarum mutationem, cum Thoma Sparkio, in Dialogi formam cuncta digessimus, præfixis Diocletiani et Galerii litteris nominum initialibus, ut quæ atterter dixerit facilius innotescat.

Supererat. Pro superasset; ut erat, pro esset, apud Ciceronem pro lege Manilia.

Quid opus est. Hæc sunt verba Galerii Maximiani.

*Ita plane. Nam, etc. Loquitur Diocletianus. Familiaris Lactantio phrasis: lib. I Div. Institut. c. 11: *ITA PLANE. NAM cum idem neque virginibus, neque maritalis unquam pepercisset*; et lib. II, cap. 2: *ITA PLANE:**

cesse est. Erat autem Maximiano (filius) Maxentius, A hujus ipsius Maximiani gener, homo perniciosæ ac male mentis, adeo superbus et contumax, ut neque patrem, neque socerum solitus sit adorare. Et ideo utrique invisus fuit. Constantio quoque filius erat Constantinus, sanctissimus adolescens, et illo fastigio dignissimus, qui insigni et decore habitu corporis, et industria militari, et probis moribus, et comitate singulari, a militibus amaretur, a privatis et optaretur. Eratque tunc præsens, jam primum a Diocletiano factus tribunus ordinis primi.

D. Quid ergo fiet?

G. Ille, inquit, dignus non est. Qui enim me privatus contempsit; quid faciet, cum imperium acceperit?

D. Hic, vero et amabilis est, et ita imperaturus, ut patre suo melior et clementior judicetur.

G. Ita fiet, ut ego non possim facere quæ velim. Eos igitur oportet nuncupari, qui sint in mea potestate, qui timeant, qui nihil faciant, nisi meo jussu.

D. Quos ergo faciemus?

G. Severum, inquit.

D. Illumne saltatorem, temulentum, ebriosam, et nox pro die, et dies pro nocte?

G. Dignus, inquit, quoniam militibus fideliter præbuit, et eum misi ad Maximianum, ut ab eo induatur.

D. Esto. Alterum quem dabis?

G. Hunc, inquit, ostendens Daïam adolescentem quemdam semibarbarum, quem recens jussit Maximianum vocari de suo nomine. Jam et ipsi

B Diocletianus nomen ex parte mutaverat omnis casu

VARIORUM NOTÆ.

quemadmodum vulgus existimat mortuorum animas circa tumulos et corporum suorum reliquias oberrare. Et lib. VI, cap. 24: *Licet PLANE. NAM, etc.*

Filius. Abest a ms. et nullum est spatium vacuum.

Maxentius. Homo ferus, inquit Aurelius Victor, et inhumanus, nulli carus, ne patri, aut socero quidem Galerio.

Insius. Ita ms. At editio Nourrisii habet *ipse*.

Malæ. Bis repetitur in ms. per errorem.

Adorare. Id est, inclinare, incurvare se profunde, ut de Davide ante Jonathan legitur i Reg., cap. xx, v. 41, et ii Reg., cap. 24, v. 21, etc. Eodem sensu etiam sæpe sumitur apud mediæ ævi scriptores. Ita de Diocletiano dicit Eutropius, lib. ix, cap. 16: *Regiæ consuetudinis formam invenit, adorarique se jussit, cum ante eum cuncti salutarentur.*

Constantio. At in ms., *Constantius*.

Sanctissimus adolescens. De eodem Constantino Lactantius in libri vii Div. Instit. Epilogo cap. 26: *SANCTISSIME Imperator sanctissimus adolescens, Paganorum elogium, id est, integerrimus; ita Cicero Philipp. 13. Octavianum Cæsarem dixit: sanctissimum adolescentem.* Vide et Velleium, lib. ii, cap. 53.

Decoro. In ms., *Decore.* Mendum est.

A privatis et optaretur. Ita ms. Nota hic obiter privatum a milite distingui.

Eratque tunc præsens. Submitto doctis meam opinionem, auctore Anonymi Valesiani verba hunc admittant sensum: *Galerium ideo potius Severum fecisse Cæsarem, quod esset ignobilis moribus et ebriosus, quum Constantinus ejusmodi vitia non nosceret, sed longe ab iis esset, tanquam sanctissimus adolescens et probis moribus.* Subjiciam ipsa anonymi verba: *(Galerius) annos imperavit xix. Severus Cæsar ignobilis et moribus et natalibus, ebrius, et ob hoc (ebrietatem maxime) Galerio unicus. Hunc ergo et Maximianum Galerius Cæsares fecit, Constantino nihil tale noscente; et mox sequitur de Galerio apud Anonymum: Galerius sic ebriosus fuit, ut juberet temulentus, etc. Id enim nemo facile negabit, nosse, noscere, peritum esse, non raro de vitibus dici; atque hinc principis Nurrii argumentum non minus incertum, quam ipse Anonymus auctor. BUNEMAN.*

Diocletiano. Et sic habet manuscriptus, non *Deciano*: extendatur membrana, ms. quæ hic constricta est, et legatur.

Quid ergo fiet. Loquitur Diocletianus.

Ille. Scilicet Maxentius.

Inquit. Galerius.

Dignus non est. De Maxentio dicitur.

Hic. Constantinus. Verba sunt Diocletiani ad Ga-

lerium.

Ita fiet. Verba Galerii.

Inquit. Galerius.

Illumne. Loquitur Diocletianus.

Temulentum. Ms., Tumulentum; mendose.

Inquit. Galerius.

Militibus fideliter præbuit. Nimirum stipendia, rationem militarem, quam *præbendam* vocant antea res varii. CUPERUS. *Præbuit*, melius tamen est *præfuit*.

Maximianum. Herculum, scilicet.

Ut ab eo induatur. Purpura, qua Cæsares insigniebantur.

Esto. Loquitur Diocletianus.

Inquit. Galerius.

Daïam. Sive Dazam, filium sororis Galerii, et hoc ipsum Galerium Maximianum dictum in adoptione.

Jusserat Maximianum vocari de suo nomine. Balzanius V. C. in notis agnoscit, hic et fere semper a se legi in veteri codice *Maximianum*. Unde suspicio mihi inest, Dazam a Gal. Maximiano de pleno ipse nomine vocatum fuisse *Maximianum*, non *Maximianum*. Etenim in duabus Thermarum Diocletianæ inscriptionibus apud Gruterum, p. CLXXXVIII, 2 et 7 post Constantium et Maximianum Augg. ac Severum Cæs. recensetur *Maximianus Cæsar*, qui alius esse nequit a Daza. Adde apud Græcos scriptores eundem promiscue appellari *Maximianum*. Existimaverim itaque, quoniam jam duo erant Maximiani (*Herculus et Galerius*) apud vulgum obtinuisse, et discriminis ergo, Daza non *Maximianus*, sed *Maximianus* diceretur. TOINARD.

Diocletianus nomen ex parte mutaverat omnis casu, etc. Toinardus legendum censet *nomen ex fratre mutuaverat, omnis causa*. An enim (inquit) quispiam dicendus est alicujus nomen *ex parte mutare*, qui aliquid integrum illi adjicit, quale est istud *Maximianum* impositum Galerio per Diocletianum? *Mutuaverat* a Lactantio hic usurpatum, pro *mutuaturus fuerat*. Sic enim apud Priscianum lib. viii, de verbo *Meo et Mutor, Mutuo et Mutuor*; et apud Nonium cap. 47, n. 48. Ut vero correctionis istius ratio intelligatur, sciendum est, Maximianum Herculum fuisse a Diocletiano fratrem appellatum, imperii nempe consortio. TOINARD. — *Ex parte mutaverat.* Hoc est, Galerium jusserat vetus prænomen abjicere, et posthac nominari *Maximianum Galerium*. Ita non ex toto, sed ex parte nomen ejus mutaverat. Si hæc interpretatio in mentem Toinardo venisset, non tantum frustra laborasset, ut probaret legendum esse, *nomem ex fratre mutuaverat*. HEUMANNUS. — *Omnis casu*

quia Maximianus fidem summa religione præ- A stabat.

D. Quis est hic, quem mihi offers?

G. Meus, inquit, affinis.

D. At ille gemebundus: Non idoneos homines mihi das, quibus tutela Reipublicæ committi possit.

G. Probavi eos, inquit.

D. Tu videris, qui regimen imperii suscepturus es. Ego satis laboravi, et providi quemadmodum, me imperante, Respublica staret incolumis. Si quid accesserit adversi, mea culpa non erit.

XIX.

Cum hæc essent constituta, procedit kalendis Maiis. Constantinum omnes intuebantur. Nulla erat dubitatio. Milites qui aderant, et priores militum electi, et acciti ex legionibus, in hunc unum intenti gaudebant, optabant, et vota faciebant. Erat locus altus extra civitatem ad millia fere tria, in cujus summo

A Maximianus ipse purpuram sumpserat; et ibi columna fuerat erecta cum Jovis signo. Eo pergitur. Concio militum convocatur. Inquit senex cum lacrymis, alloquitur milites: se invalidum esse, requiem post labores petere, imperium validioribus tradere, alios Cæsares subrogare. Summa omnium expectatio quid afferret. Tunc repente pronuntiat Severum et Maximinum Cæsares. Obstupescunt omnes in tribunali. Constantinus astabat susum: hæsitare inter se, num Constantini immutatum nomen esset, cum in conspectu omnium Maximianus manu retrorsum extendens, protraxit a tergo Daiam, Constantino repulso, et exutum vestem privatam, constituit in medium. Mirari omnes qui esset, unde esset. Nemo tamen reclamare ausus est, cunctis insperatæ novitate rei turbatis. Huic purpuram Diocletianus iniecit suam, qua se exuit, et Diocles iterum factus est. Tum descenditur; et rheda per civitatem veteranus Rex fo-

VARIORUM NOTÆ.

sa. Ms. *Homini*, mendose. Cum viris doctis Cupero, Toinardo, aliisque scribo *omnis*. Dicit autem *omnis causa*, quia (inquit) sperabat eum sibi tam fidum futurum ac erat Maximianus, cujus nomen alteri dabit, Herçulius.

Maximianus. Ita ms. Is erat senex Maximianus Herculius.

Quis est hic, quem mihi offers? Verba sunt Diocletiani.

Inquit. Scilicet Galerius.

Affinis. Quia Galerii sororis filius erat.

Ille gemebundus. Diocletianus.

Non idoneos. Ms. habet *ideos*, cum calami ductu sine lineola super *de*.

Probavi eos. Loquitur Galerius.

Tu videris. Formula improbantium. Hæc et cætera usque ad capitis finem, verba sunt Diocletiani. — *Tu videris*.... non erit. Loquitur Diocletianus, cujus verbis Lactantius hoc colloquium concludit. In hoc vero colloquio doctiss. Nurr. tantas difficultates esse putavit, ut sine magna animi contentione, et singulis quibusque dialogi hujus verbis ponderatis, nemo facile agnoscere possit, quæ a Diocletiano aut Galerio dicta sint; atque ob hæc has tantas difficultates interpretes certas litteras colloquentium verbis diversis addidisse dicit: debuisse vero ipsum Scriptorem ejusmodi notas præfigere. Deinde interpretes, si res tam difficilis fuisset, forsitan in assignandis personis hic lapsi essent: sed quum præter unum Bauldrium omnes verba Diocletiani et Maximiani Galerii recte indicaverint, ea ipsa convenientia testatur de hujus colloquii perspicuitate; imo Baluzius, Columbus, Cuperus, alii nullas notas personarum colloquentium apposuerunt: quod ubi a Toinardo, Cellario, Walchio et nobis factum, non tantæ obscuritatis causa, sed eorum in gratiam est factum, qui aut festinant, aut hebetis nimis ingenii sunt, aut in sua sententia libenter ab aliis confirmari volunt. Si quædam videntur minus clara, eo accidit, quod istud colloquium aliis historicis omnibus ignotum est. Lactantius vero, ut recte Baluzius censuit, qui Nicomediam a Diocletiano fuerat accitus, qui frequens erat in Palatio, melius hanc historiam scire potuit, quam illi, qui postea animum, ad scribendas historias appulerint. Bun.

Accesserit. Ita ms. Non, *acciderit*; quamvis Heumannus cum Galeo optaret legi *acciderit*.

Kalendis Maiis. Hinc constat kalendis Maii anni 305. Diocletianum et Maximianum Herculum purpuram deposuisse.

Priores militum. Ita ms. Quidam vellent legi

primores militum, sicut *primores civitatum*, infra cap. 21. At utraque lectio bona. Vide not. Cuperi et Glossarium Cangii.

Extra civitatem. Prope Nicomediam.

In cujus summo Maximianus, etc. Galerius scilicet *Armentarius*. — *Maximianus ipse*. Nurr. p. 258 et p. 279 cum nonnullis exponit de *Max. Herculo*: sed rectius videtur sumi de *Max. Galerio*: nam de eo hoc capite sermo infra, et ita pronomen *ipse* requirit, quod eodem modo de *Galerio Maximiano*, c. 18. Bun.

Concio militum convocatur. *Inquit senex*. Locus, ut putant, mendosus. At ms. legit *inquit senex*. (Quidam reponendum esse putant in *qua senex*; alii *convocetur*, *inquit senex*. Sed vel legas *inquietus senex*, juxta editos, vel *inquit senex*, aut etiam *concio militum convocetur*, *inquit senex*, cum *lacrymis*, etc., idem fere est.

Maximinum. Scilicet Daiam. In ms. semper dicitur *Maximianus*. Et Græci et Latini sæpe utrumque confundunt. Ubique reposuimus *Maximinum*, ne qua difficultas lectorem remorari posset.

Constantinus astabat. Ut protectorum tribunus, ac munia sua obiens; qua enim ratione abfuis. et a tam celebri actione?

Susum. Pro *sursum*, est apud Plautum *Cistel. Act. II, scen. 3, v. 78.*

Hæsitare. In ms. *stare*: sed in margine eadem manu eodemque atramento *esitare*, quod non est aliud quam *hæsitare*, quod rectum habet sensum. Editi vero habent *sciscitari*, bono etiam sensu. Doctiss. igitur Baluzius substituit *sciscitari*, pro *stare*, quod est in ms. et *esitare* in margine, pro *hæsitare*: at eruditus vir Paulus Bauldri, pro *susum stare*, suspicabatur legendum esse *susurrare*; quod huic loco convenire potest, æque ac *sciscitari*.

Inter se. Intellige, *quærentes*.

Maximianus. Galerius.

Exutum. Daiam: ita emendavit inter errata Baluzius, et ita poscit ratio syntaxeos, non *exuto*, ut in ms. — *Exutum vestem privatam*. Spark. et Bauldrius malunt, *veste privata*. Sed fatua lectio ms. quod habet *exuto*. Noto ad *Lact. lib. IV, c. 14: Indutus vestimenta sordida*. Bun.

Orientem calcandum. Cic. II. Philipp. c. 23: *Quum Cæsar huic... conculcandam Italiam tradidisset*. *Lact. lib. VI, cap. 18: Dolorem mortemque calcamus*. Bun.

Insperatæ novitate rei: Sic fuit emendandum. In manuscripto est: *inspiratæ novitatem rei*; mendose.

Huic purpuram Diocletianus iniecit suam. Diocletianus sua veste purpurea Maximianum Daiam Cæsarem

ras exportatur, in patriamque dimittitur. Data vero A erat novennis, et ipse deponeret: ita cum imper sublatos nuper a pecoribus et sylvis, statim sentarius, continuo protector, mox tribunus, postridie Cæsar, accepit Orientem calcandum et conterendum; quippe qui neque militiam, neque Rempublicam sciret, jam non pecorum, sed militum pastor.

XX.

Maximianus, postquam senibus expulsis, quod voluit et fecit, se jam solum totius orbis dominum esse rebatur. Nam Constantium, quamvis priorem nominari esset necesse, contemnebat, quod et natura mitis esset, et validudine corporis impeditus. Hunc sperabat brevi obiturum; et si non obisset, vel invitum exuere facile videbatur. Quid enim faceret, si a tribus cogeretur imperium deponere? Habebat ipse Licinium veteris contubernii amicum, et a prima militia familiarem, cujus consiliis ad omnia regenda utebatur. Sed eum Cæsarem facere noluit, ne filium nominaret, vel ut postea in Constantii locum nuncuparet Augustum atque fratrem; tunc vero ipse principatum teneret, ac pro arbitrio suo debacchatus in orbem terræ, vicennalia celebraret, ac substituto Cæsare filio suo, qui tunc

erat novennis, et ipse deponeret: ita cum imper summam tenerent Licinius ac Severus, et secundi. Cæsarem nomen Maximinus et Candidianus, inexpugnabili muro circumseptus securam et tranquillam degeret senectatem. Hoc consilia eis ostendebant. Sed Deus, quem sibi fecit infestum, tunc illius cogitata dissolvit.

XXI.

Adeptus igitur maximam potestatem, ad vexandum orbem, quem sibi patefecerat, animum intendit. Nam post devictos Persas, quorum hic ritus, hic mos est, ut Regibus suis in servitium se addicant, et Reges populo suo tanquam familia utantur, hunc morem nefarius homo in Romanam terram voluit inducere, quem ex illo tempore victoriæ sine pudore laudabat. Et quæ id aperte jubere non poterat, sic agebat, ut et ipse libertatem hominibus auferret. In primis honores ademit. Torquebantur ab eo non decuriones modo, sed primores etiam civitatum, egregii ac perfectissimi viri, et quidem in causis levibus atque civilibus. Si morte digni viderentur, cruces stabant; sin minus, compedi parati. Matresfamilias ingenuæ ac nobiles in gynæceum rapiebantur. Si quis esset verberandus, de-

VARIORUM NOTÆ.

vestiit: undè colligi potest, eandem tunc fuisse Imperatorum et Cæsarum vestes.

Diocles iterum factus est. Hoc est, privatam egit vitam, ut antequam regendum suscepisset imperium.

Patriam. Salonas in Dalmatia, cujus ruinae sunt e regione Spalatensis urbis, prope castellum de Clissa. C Spalato autem villa erat Diocletiani, ubi obiit. Sic de eo S. Hieron. in Chronico: *Diocletianus haud procul a Salonis in villa sua Spalato moritur.*

Scutarius. Id est, gregarius miles.

Protector. Id est, stipator imperatoris custodiæ inserviens.

Maximianus. Galerius.

Senibus expulsis. Diocletiano et Maximiano Herculi-

o. *Et fecit. Forte effecti.* Sic Lactant. lib. vi, cap. 14: *Videbimus an efficiant quod velint.*

Esse rebatur. In ms. *esse ferebatur.* Quidam legunt *esse se rebatur*: in editis *esse ferebat*, legitur.

Validudine. Ita ms. Consulte Dausqueium in orthographicis, voce *validudo*, et *valetudo*.

Obisset. Ms., *Novisset*; male.

A tribus. Scilicet a Galerio, Severo et Maximiano.

Ipse. Maximianus Galerius.

Vel. Post nominaret, in manuscripto est vacuum spatium duarum litterarum, quas credidi fuisse *ul*, propter ductam sursum lineolam, ut hic expressi. Quid si velis litteras fuisse *et*, fuerit etiam.

Nuncuparet Augustum atque fratrem. Ut supra cap. 8 et in legibus divi fratres Marcus et Lucius Antonini. Nec vero id perpetuum; nam et Augusti filios suos Augustos Imperatores fecerunt, ut Severus, Philippus, Theodosius. CELL.

Tunc vero ipse. Ipse Galerius, hoc consilio se oblectans. CELL.

Filio suo. Candidiano e concubina nato. Nullum enim suscepit filium ex sua uxore Valeria, Diocletiani filia, quæ sterilis fuit; ut docet Lactantius infra cap. 50.

Ipse deponeret. Galerius etiam deponeret imperium, exemplo Diocletiani et Maximiani Herculli.

Candidianus. Filius Galerii, tum novennis. CELL.

Inexpugnabili muro. Ita solet Lactantius. Lib. iv, c. 27; *Tanquam inexpugnabilis murus.* BUN.

Hoc consilia eis ostendebant. Cum viris doctis leguntur consilia. In ms. est *consilio eis*; Galerio scilicet, et Licinio, cujus consiliis ad omnia regenda usum fuisse Galerium supra vidimus. Editi habent, *consilia ei ostendebant.* Doctissimus Grævius legendum esse existimat, *Huc consilia ejus tendebant.*

Adeptus igitur. Galerius.

Devictos Persas. Vide supra, c. 9.

In servitium se addicant. Hic servitium, pro servitute, ut apud Lactantium Epitom. cap. 52 ad initium, *tradet in servitium gentes universas*; Div. Institut. lib. ii cap. 1: *Totos se libidibus addicunt*; lib. vi cap. 20 et 25: *Quia se corpori addixerant, in quo habet mors potestatem.* De instituto seu consuetudine hæc Persarum legatur Brissonius.

Familia. Id est, famulus, servus, ut apud Persas. In ms. est *milia tantum*, et *deest fa.*

Terram. In ms. *trā.*

Sic agebat, ut et ipse. Heum. *Id agebat, ut reapse.* Ego quidem malle. *Sic agebat, ut tacite libertatem hominibus auferret.* BUN.

Torquebantur Decuriones. Jure civili Romanorum non licebat torquere Decuriones, ut patet ex Epistola Constantii ad Probandum proconsulem Africae. Postea tamen Constantinus legem tulit, ut Decuriones torqueri liceret in crimine falsi. BALUZ.

Civitatum. In ms., *civitatibus*, et apponitur *ū*, supra ultimam syllabam.

Egregii ac perfectissimi viri. Dignitates honorariæ, de quibus vide Leg. 1 cod. Theod. de honorariis codicillis. Lactantius lib. v Div. Instit. cap. 14: *Nemo EGREGIUS, nisi qui bonus et innocens fuerit; nemo CLARISSIMUS, nisi qui opera misericordiæ largiter fecerit; nemo PERFECTISSIMUS, nisi qui omnes gradus virtutis impleverit.* Perfectissimatus dignitas, ut ait Valesius ad librum XXI Ammiani Marcellini, minor erat clarissimatus; et ut clarissimi apud Præfectum urbis conveniebant, sic perfectissimi apud Vicariam Præfecturam.

Matresfamilias nobiles in Gynæceum rapiebantur. Gynæcea, ut vox ipsa loquitur, erant loca destinata operibus muliebribus, in quæ interdum poenæ loco detinebantur et viri et femine. Vide Valesii annotationes ad Eusebium, pag. 211, et Cangium in Glossario.

fixi in stabulo pali quatuor stabant, ad quos nullus unquam servus distendi solebat. Quid lusorium, vel delicias ejus referam? Habebat ursos ferociae ac magnitudinis suae simillimos, quos toto imperii sui tempore elegerat. Quoties delectari libuerat, horum aliquem afferri nominatim jubebat. His homines non plane comedendi, sed obsorbendi objectabantur: quorum artis cum dissiparentur, ridebat suavissime; nec unquam sine humano cruore coenabat. Dignitatem non habentibus poena ignis fuit; et haec ille primo adversus Christianos permiserat, datis legibus, ut post tormenta damnati lentis ignibus urerentur. Qui cum deligati fuissent, subdebatur primo pedibus lenis flamma tandem, donec callum solorum contractum igni ab ossibus revelleretur. Deinde incense faces et extinctae admovebantur singulis membris, ita ut locus nullus in corpore relinqueretur intactus. Et inter haec suffundebatur facies aqua frigida, et os humore abluebatur, ne arcescentibus siccitate faucibus, cito spiritus

redderetur; quod postremo accidebat, cum per multum diem decocta omni cute, vis ignis ad intima viscera penetrasset. Hinc rogo facto cremabantur corpora jam cremata; lecta ossa, et in pulverem comminuta, jactabantur in flumine ac mare.

XXII.

Quae igitur in Christianis ex cruciandis didicerat, consuetudine ipsa in omnes exercebat. Nulla poena penes eum levis: non insulae, non carceres, non metallae; sed ignis, crux, ferru, in illo erant quotidiana et facilia. Domestici et administratores lancea emendabantur. In curia poena capitis et animadversio gladii admodum praecis quasi beneficium deferebatur, qui ob merita vetera impetraverant bonam mortem. Jam illa huic levia fuerant. Eloquentia extincta, caudicidi sublata, jureconsulti aut relegati, aut necati. Litterae autem inter malas artes habitae; et qui eas noverant, pro inimicis hostibusque protriti et execrati. Licentia rerum omnium, solutis legibus, ad

VARIORUM NOTAE.

Gynæceum. In ms. *Geniceum.*

In stabulo. Ita ms. non *stabulo*, ut quibusdam placeret. *Stabulum* hic, non equorum, sed equuleorum, ejusque generis catastarum accipere, et ubi homines ad palos fixi et prope suspensi stabant. Sic *stabulum ferriterium* habes apud Plantum, Pers. act. III, scen. 3, v. 13, ex emendatione Gronovii. COLUMBUS.

Ad quos nullus unquam servus distendi solebat. Ita ms. nonnulli mallent legere, nisi *servus*.

Lusorium. Theatrum, sive amphitheatrum, ubi ludi publici edebantur, ut pluribus ostendit Cangius. Salsianus, lib. VI, pag. 123, secundae editionis Baluz. Acta sanctae Seraphiae virginis et martyris. BALUZ.

Ferocia. Ms., *Ferocia*; mendose.

Ac magnitudinis suae simillimos. Similis secundo casu gaudet apud Lactantium lib. IV, cap. 24, *hominum simillimum*; lib. III, cap. 20, *suorum simillimus*; lib. de Ira Dei cap. 18, *hominem similem sui fecit*; et cap. 19, *hos Deus ut sui similes recognoscit*; de Opif. cap. 16, *SIMILE VERI*.

Elegerat. Ursos, aliis corpulentiores, immaniores, et ferocissimos.

Nominatim. Fortasse cuique urso nomen aliquod imposuerat Tyrannus.

Sed obsorbendi. Scilicet ursi lambere et sorbere sanguinem, et ita corpus consumere solent; unde αἰμοβόρος θηρίον eos recte accenset Eusebius Hist. Eccles. lib. VIII, cap. 7. *Obsorbere* autem etiam apud Plantum Truc. 2, 3, 30, occurrit: *Quae obsorbent quidquid venit intra pessulos*; et Mil. 3, 2, 21, *quia enim obsorbui*. Ex Virgilio IV Georg. et II Aeneid.

Objectabantur. Pro objiciebantur.

Homines... quorum artis cum dissiparentur. Locutio Lactantiana lib. V Institut. cap. 11: *Nemo hujus tantae belluae immanitatem potest pro merito describere, quae... dentibus ferreis... non tantum ARTUS HOMINUM DISSIPAT, sed, etc.*

Et haec ille primo, etc. Sic lego cum doctissimo viro. In ms. legitur, *et exilii primo adversus Christianos permiserat datis legibus*. An legendum promiserat? Cicero de Legib., lib. I, cap. 22.

Deligati. Idem quod ligati. Ms., *Delegati*.

Callum solorum. De hac pedum indurata pelle loquitur Cicero, lib. V Tusculanar.

Spiritus redderetur. Lactant., lib. V Institut., cap. 11: *Contentundum igitur ut vincant, et exquisitos dolores corporibus immittunt, et nihil devitant, quam ut ne torti moriantur*. Et paulo post: *Illi autem pertinaci stultitia jubent curam tortis diligenter adhiberi, ut ad*

alios cruciatus membra renobentur, et reparetur novus sanguis ad poenam. BALUZ.

Accidebat. Ms. *Accedebat*.

Cum per multum diem, etc. Approbantibus omnibus viris doctis, lego *cum*, pro *tunc*, quod est in ms. totidem tractuum numero.

Lecta ossa et in pulverem comminuta. Eodem pertinent verba libri V Institut., cap. 11: *Nemo hujus tantae belluae immanitatem potest pro merito describere, quae uno loco recubans, tamen per totum orbem dentibus ferreis saevit, et non tantum artus hominum dissipat, sed et ossa ipsa comminuit, et in cineres furit, ne quis exstet sepulturae locus, quasi vero id affectum qui Deum confitentur, ut ad eorum sepulcra veniantur. Legere ossa hic est conferre, colligere.* BUN.

In flumine ac mare. Ita ms., nec aliter legendum. Nam olim, ut apud Nasonem et Varronem, scribebatur *mare* in sexto casu: quem cum propositione *in*, pro quarto positum non semel offendes apud Lactantium. Vide Columbi notam ad hunc locum. *Jactabantur*, pro *jaciebantur*. Heumannus tamen vult legi *in flumen ac mare*.

Nulla poena penes eum levis. In veteri exemplari legitur, *nulla poenis eum levis*. Pessima lectio bonam nobis indicavit. BALUZ.

Insulae. Ms. *Insolae*.

Carceres. Ms. *Incurceris*.

Illo... quotidiana. Ms., *Illo... cotidiano*.

Facilia... Id est, facile concessa. ALMELOV.

Domestici. Erant qui varias in scholas divisi intra palatium familiariter militabant, ita tamen, ut aliqui nunquam mitterentur in provincias. BUN.

Administratores. In aula ministrantes.

In curia poena capitis et animadversio gladii. Sic lego, approbante eruditissimo viro, nulla aut levissima mutatione facta. In manuscripto enim legitur, *In ca poena capitis et animadversio gladii*; mendose. Editi habent *In causa capitis et animadversio gladii*, omisso poena.

Quasi beneficium. Sic lego cum duobus doctis viris, pro *beneficii*, quod est in manuscripto; nec opus est voce loco addita.

Bonam mortem. Id est, non coactam vi tormentorum, nec in publico patibulo turpem scilicet ac ignominiosam: sed facilem, et privatam, ut est venarum prosectio, vel venenum, saepe ad libitum reorum. Vide infra, cap. 26 ad finem. In ms., *bona morte*.

Jam illa huic. Reposui *huic*, scilicet Galerio, pro *his*. Vide praecedentia didicerat, ... exercebat, ... in illo. *Execrati.* Passive, ut infra metiebantur.

sumpta et iudicibus data. Iudices militares, humanitatis litterarum rudes, sine assessoribus in provincias immissi.

XXIII.

At vero illud publicæ calamitatis et communis luctus omnium fuit, census in provincias et civitates semel missus, censoribus ubique diffusis, et omnia exagitantibus, hostilis tumultus, et captivitatis horrendæ species erant. Agri glebatim metiebantur, vites et arbores numerabantur, animalia omnis generis scribebantur, hominum capita notabantur, in civitatibus urbanæ ac rusticæ plebes adunatæ, fora omnia gregibus familiarum referta; unusquisque cum liberis, cum servis aderant: tormenta ac verbera personabant, filii adversus parentes suspendebantur, fidelissimi quique servi contra dominos vexabantur, uxores adversus maritos. Si omnia defecerant, ipsi contra se torquebantur; et cum dolor vicerat, adscribebantur quæ non habebantur. Nulla ætatis valetudinis excusatio. Ægri et debiles deferebantur; æstimabantur ætates singulorum parvulis adjiciebantur anni, senibus detrahebantur. Luctu et mœstitia plena

A omnia. Quæ veteres adversus victos jure belli fecerant, hæc ille adversus Romanos Romanisque subiectos facere ausus est; quia parentes ejus censui subjugati fuerant, quem Trajanus Dacis assidue rebellantibus pœnæ gratia victor imposuit. Post hoc, pecuniæ pro capitibus pendebantur, et merces pro vita dabatur. Non tamen hisdem censoribus fides habebatur: sed alii super alios mittebantur, tanquam plura inventuri. Et duplicabatur semper, illis non invenientibus, sed ut libuit addentibus, ne frustra missi viderentur. Interea minuebantur animalia, et mortales obibant, et nihil minus solvebantur tributa pro mortuis, ut nec vivere jam, nec mori saltem gratis liceret. Mendici supererant soli, a quibus nihil exigi possit, quos ab omni genere injuriæ tutos miseria et infelicitas fecerat. Atqui homo impius miserus est illis, ut non egerent. Congregari jussit, et exportatos naviculis in mare mergi. Adeo hominem misericordem, qui providerit ne quis, illo imperante, miser esset. Ita, dum cavet, ne quis simulatione mendicitatis censum subterfugiat, multitudinem virorum miserorum contra omne jus humanitatis occidit.

VARIORUM NOTÆ.

Assessoribus. Id est, consiliariis.

Omnium fuit. Ita ms. Duo viri docti suspicantur, pro omnium, legendum esse initium.

Semel missus. Illi duo eruditi, pro *semel*, malle simul. Utrumque in ms. sæpe confunditur.

Glebatim. Ita in ms. Id est, de gleba ad glebam. ALMELOV.

Metiebantur. *Metiebantur*, passive; ita quoque apud Arnobium, et apud Quint. Curtium, lib. III. In ms., *mitiebantur*.

Scribebantur. Id est, annotabantur; in tabulas eorum numerus et species referabantur, ut inde pro iis vectigal solveretur. Sic *scriptura* non semel apud Ciceronem pro vectigali sumitur.

Adunatæ. Quo vocabulo utitur etiam Lactantius de *Opificio Dei*, cap. 17, sub finem.

Fora omnia. Ms., *Foras omnia*; mendose.

Suspendebantur. Adde ex Equileo.

Fidelissimi quique servi contra dominos vexabantur. Contra regulam juris, quæ vetat servos in domino- rum caput interrogari.

Si omnia defecerant. Ita ms. Quidam viri docti legere volunt: *si tormenta, vel tormenta defecerant.* Mallet: *si hæc omnia defecerant.*

Ipsi contra se torquebantur. Id est tormentis huc adigebantur, ut se ipsos accusarent, quasi et convincerent. Amat Lactantius tales argutias. Sic divin. Institut., lib. V, cap. 2: *Ipse adversus se gravis censor, et accusator acerrimus*; lib. 6, cap. 6: *Et gradus per quos ascenderunt amputant, ne quis illos contra se ipsos possit imitari*; lib. 1, cap. 18, et lib. II, cap. 4, lib. VI, cap. 8: *Ipsæ se fugiet.*

Adscribebantur. Id est, annotabantur possessiones etiam quæ non habebantur, ut eas vel earum pretium fisco addicerent.

Valetudinis. Ita ms. Præmittendum est *nulla*, vel *aut*, quod excidit ex ms. Heuman. scribit, *vel valetudinis.*

Parvulis adjiciebantur anni, senibus detrahebantur. Entibi utriusque rei causam ex Ulpiano de Censibus, Digest., lib. L, tit. 15, § ubi ille: *Ætatem, ait, in censendo significare necesse est: quia quibusdam ætas tribuit, ne tributo onerentur; veluti in Syriis a quatuordecim annis masculi, a duodecim fœminæ usque ad sexagesimum quintum annum tributo capitis obligantur. Ætas autem spectatur censendi tempore.* BAULDRI.

— *Parvulis adjiciebantur anni*, ut possent torqueri, vel potius ut tributum penderent. Nam legibus Imperatorum cautum erat, ut qui verbi causa annos decem non haberent, quique plus quam sexaginta nati essent, tributum capitis solvere non tenerentur, ut patet ex lib. III D. de Censibus; lib. IV et 6 Cod. Theod. eodem, ubi potest videri Jac. Gothofredus.

Quæ veteres. Scilicet Romani. Nullam invenio causam immutandæ hujus lectionis, quæ est in ms. et subsistere potest. Editores sequendo Baluzium substituerunt *victores*.

Hæc illæ. Ms., *Et ille*; male ab amanuensi.

Parentes. Id est, majores, propter matrem transdanubianam.

Dacis. Ita ms. cum duplici i. Erat enim duplex Dacia, superior, et inferior; et apud Paulinum Nol. Episcop., carm. 17, ad Niceam, v. 249.

Et uterque Dacus. Vides supra, *census in provincias missus*. Ideoque nihil mutare volui. Utraque lectio bona.

Post hoc. Heumann. legit *post hæc*.

Hisdem. Lege *iisdem*.

Mortales. Hac voce pro homines utitur Lact., I. I. Div. Inst., *Opus quod ipse ad propagandam sobolem mortalibus tribuit*; I. VII, c. 15, *Mortalia sunt opera mortalium*; ibid., c. 14, *mortales quosdam*; et alibi passim. Item *mortalitas* eodem sensu, I. IV, c. 21.

Et nihil minus. Almelo. Gal. et edit. Aboensis, et nihilominus.

Quos ab omni genere injuriæ tutos miseria et infelicitas fecerat. Lactantius, Epitom., c. 59, ante finem, *se tutos ab injuriis facerent.* Attamen vir quidam eruditus volebat legere, ut in ms., *injuria ætatis, seu temporum, Gallice par le malheur des temps.* — *Miseria et infelicitas.* In ms., *Miseriæ et infelicitatis*; mendose.

Homo impius. Ita ms. Mallet cum nonnullis viris doctis legere *homo pius*, ironice, propter vocabulum *misericordem* quod sequitur in manuscripto, non *misericordem*.

Ita dum cavet. Quidam vellent legere *cavet*, propter *subterfugiat* quod sequitur in ms. vel legendum *subterfugeret*. Sic Tollius, Columbus et Heumannus.

Virorum miserorum. Ita ms. Mallet *verorum miserorum*.

Contra omne jus humanitatis occidit. Ita et Lactantius.

XXIV.

Jam propinquavit illi judicium Dei, secutumque tempus est, quo res ejus dilabi ac fluere cœperunt. Nondum animum intenderat ad evertendum pellen- dumve Constantium. Dum est occupatus his rebus, quas superius exposui, et expectabat obitum ejus : sed tam celeriter non putabat obiturum. Qui cum graviter laboraret, miserat litteras, ut filium suum Constantinum remitteret sibi videndum, et quidem jamdudum. Ille vero nihil minus volebat. Nam et in insidiis sæpe juvenem appetiverat ; quia palam nihil audebat, ne contra se arma civilia, et, quod maxime verebatur, odia militum concitaret. Sub obtentu exercitii ac lusus feris illum objecerat : sed frustra ; quoniam Dei manus hominem protegebat, qui illum de manibus ejus liberavit in ipso cardine. Namque sæ-

A mane, acceptis mandatis, proficisceretur, vel ipse illum occasione aliqua retentaturus, vel præmissurus litteras ut a Severo teneretur. Quæ cum ille prospiceret, quiescente jam imperatore, post cœnam properavit exire, sublatisque per mansiones multas omnibus equis publicis, evolavit. Postridie imperator, cum consulto ad medium diem usque dormisset, vocari eum jubet. Dicitur ei post cœnam statim profectus. Indignari ac fremere cœpit. Poscebat equos publicos, ut eum retrahi faceret. Nudatus ei cursus publicus nuntiatur. Vix lacrymas tenebat. At ille incredibili celeritate usus, pervenit ad patrem jam deficientem, qui ei, militibus commendato, imperium per manus tradidit ; atque ita in lecto suo requiem vitæ, sicut optabat, accepit. Suscepto imperio, Constantinus Augustus nihil egit prius, quam christianus cultui ac Deo suo reddere. Hæc fuit prima ejus sanctio sanctæ religionis restitutæ.

VARIORUM NOTÆ.

tius, Div. Inst., l. v. c. 19 : *In iisne mala mens est, contra jus humanitatis, contra fas omne lacerantur* ; et c. 22 : *Nec alienum quidquam concupiscit, ne quem contra jus humanitatis lædat oratio* ; l. vi. c. 10 : *Ergo pro bellis immanibus sunt habendi qui hominibus nocent, qui contra jus humanitatis et fas omne spoliunt, cruciant, occidunt, exterminant*. Vide etiam cap. 20, si lubet.

Jam propinquavit illi judicium Dei. Videtur auctor in mente habuisse illud II Machab., c. ix, v. 18 : *Supervenerat enim in eum justum Dei judicium*. Verbum autem propinquare poeticum est ex Plauti Truculento, act. ii, scen. 6, aut ex Virgilio ; estque etiam infra initio, c. 46. Est et apud Lactantium, Div. Inst., l. ii, c. 8 : *Corruptibile incorrupto propinquare non potest* ; lib. vii, c. 14, *cujus judicii propinquare tempus ostendam* ; et infra, eodem lib. vii, c. 24 : *Et jam propinquare summum illum conclusionis extremæ diem* ; et l. ii, c. 9, necnon epitom., c. 71.

Res ejus dilabi ac fluere. Respicit notum illud Virgilii, Æneid., lib. ii, v. 469 :

Ex illo fluere, ac retro sublapsa referri
Spes Danaum.

Laboraret. Adde morbo.

Et quidem jamdudum. Approbante doctissimo viro, pro quem, reponere malui quidem leviori mutatione, quam addere duo verba frustra repetierat, cum nulla sit in ms. lacuna.

Nam et in insidiis. Præpositionem in habet ms. codex.

Dei manus hominem protegebat. Idem Lact., Div. Inst., l. ii, c. 15 : *Quos Dei manus potens et excelsa protegit*.

In ipso cardine. Id est, in ipso articulo vel in ipsa liberationis opportunitate ; in ultimo et decretorio momento. BAULDRI. Ex Virgil., I Æneid., v. 676.

In ipso cardine. Sic Lactantius, Div. Inst., l. ii, c. 8 : *Hic est ergo cardo rerum, hic vertuntur omnia*. Similiter lib. iii, c. 7, et libro de Ira Dei, c. 6 : *In ea enim summa omnis et cardo religionis pietatisque versatur*. COLUMB.

Namque sæpius cum jamdiu necare non posset. Nul- lum autumo vocabulum addendum ; nec mutandum diu in diutius, necare in negare. Jamdiu illum clam necare voluisset, nec poterat, nulla habita occasione apta ; palam enim non audebat ; supra.

Sigillum. Id est, epistolam diuissoriam sigillo mun- titam. Vide Cangii glossarium.

Acceptis mandatis. Quæ (ut existimo) ad patrem Constantium ferret.

Teneretur. Id est, retineretur a Severo. Quippe e Nicomedia eunti in Galliam pergendum erat per Italia- m, ubi Severus imperitabat. Fragmentum de Constantio Chloro, p. 474 : *Qui ut Severum per Italiam transiens vitaret, summa festinatione veredis post se truncatis Alpes transgressus, ad patrem Constantium venit apud Bononiam*.

Sublatis. Zozimus in libro ii narrat Constantium, veritum ne forte fugiens apprehenderetur, equos stabularios quos respublica alebat, cum primum aliquod stabulum attigisset, mutilasse et inutiles reliquisse, cumque id de loco in locum pergens faceret, exclusisse ab ulteriore progressionem persequentes. Eadem ferme leguntur in epitome Victoris.

Evolavit. Scribe cum Ilemanno avolavit, quo verbo utitur Cicero lib. i Tusculan. cap. 43, *me hinc avolaturum*, inquit.

Nudatus ei cursus publicus. Ita ms. Id est, nulli erant in mansionibus equi publici cursuri, quia eos mutilaverat Constantinus.

Ei in ms. eis, mendose.

Ei...imperium per manus tradidit. Lactantius lib. ii, Divin. Institut. cap. 4 : *Vixit enim usque ad senectutem, regnumque per manus filio tradidit*.

Militibus commendato. Nam et patris voluntate et militum una consensu imperium est consecutus. CELL.

In lecto suo requiem vitæ accepit. Fasti Idatiani Constantio VI et Maximiano VI Consulibus : *His Consulibus diem functus Constantius, et postea levatus est Constantinus viii Kal. Augusti*. Chronicon Eusebii : *Constantius, sexto decimo imperii anno diem obiit in Britannia, Eboraci* ; ibidemque sepultus est, si vera sunt quæ de ejus tumulo narrantur a doctissimo viro Guillelmo Camdeno, pagina 572 Britannicæ. Contigit istud anno Christi cccvi, ut recte adversus Petavium contendit Valesius in annotationibus ad Eusebium ; et quidem die viii kalend. augusti. BALUZ.

Nihil egit prius, quam Christianos cultui ac Deo suo reddere. Ita ms. per Hellenismum. Alioquin legendum esset, *quam ut... redderet*. Lactantius in prælatione libri i Div. Institut. ad Constantinum : *Nam cum ille dies felicissimus orbi terrarum illucisset, quo te Deus summus ad beatum Imperii culmen eiecit, salutarem universis et optabilem principatum præclaro initio auspiciatus es, cum eversam sublataque justitiam reducens, terribilium aliorum facinus expiasti*.

Prima ejus sanctio, sanctæ Religionis restitutæ. Sic ms. restitutæ, pro restituitio. Ita dicitur missa, pro missio ; relata, pro relatio ; Ascensu, pro Ascensio ; defensa, pro defensio ; accessu, pro accessio ; exposita, pro expositio ;

XXV.

Paucis post diebus, laureata imago ejus allata est ad malam bestiam. Deliberavit diu an susciperet. In eo pene res fuit, ut illam, et ipsam qui attulerat, exureret; nisi eum amici ab illo furore flexissent, admonentes eum periculi, quod universi milites, quibus invitis, ignoti Cæsares erant facti, suscepturi Constantinum fuissent, atque ad eum concursuri alacritate summa, si venisset armatus. Suscepit itaque imaginem admodum invitius, atque ipsi purpuram misit, ut ultro ascivisse illum in societatem videretur. Jam turbatae rationes ejus fuerant, nec poterat alterum extra numerum nuncupare, ut voluerat. Sed illud excogitavit, ut Severum, qui erat ætate maturior, Augustum nuncuparet, Constantinum vero non Imperatorem, sicut erat factus, sed Cæsarem cum Maximino appellari juberet, ut eum de secundo loco rejiceret in quartum.

XXVI.

Compositæ ei res quodam modo jam videbantur,

VARIORUM NOTÆ.

remissus, pro *remisso*, apud Tertullianum et S. Cyprianum Lactantii populares.—*Sanctio*. Heimm. legit, *sanctio*. Nihil videtur corrigendum: sic cap. 48. *Hujus sanctionis nostræ benevolentie forma*; et denuo: *Hujus benevolentie nostræ sanctio*. Mox ms. restituta. Vitiose. BUN.

Laureata imago ejus allata est. Ejus, scilicet Constantini. Laureatam imaginem dixit Lactantius, quoniam qui res ketas et bene gestas nuntiant, laureatas tabellas afferebant, ut pluribus explicat Salmasius in Notis ad Lampridium, pag. 235. BALUZ.

Ad malam bestiam. Galerium Maximianum, qui ut crudelis persecutor a Lactantio vocatur. *Mala bestia*. Vide supra Not. ad cap. 2 et 16 ejusdem libri.

Res fait. Ms., *rex fait*.

Amici. Id est, qui erant a consiliis.

Flexissent. Pro *deflexissent*.; simplex pro composito, quod Lactantio, ut sæpe diximus, familiare est.

Suscepturi. Ms., *suscepturum*.

Ad eum concursuri alacritate summa, si venisset armatus. Ms., *ad eum concursas alacritate summa, si invenisset armatus*.

Turbatae rationes. In ms., *turbatationes* per errorem.

Nec poterat alterum extra numerum nuncupare. Id est, præter quatuor, ne mutaret Diocletiani dispositionem, quam ipse tantopere dixerat debere custodiri, supra cap. 18. BALUZ.

Illud excogitavit. Lactantius de Opif. Dei cap. 3: *Quid enim excogitavit? quid faciet? quid motietur?*

Non imperatorem, sicut erat factus. At Constantinum a patris morte ad nuptias Faustæ usque, non imperatorem, sed Cæsarem fuisse, probatur tum ex nummis apud Cangium et alios, tum ex panegyrico utriusque simul, Maximiano socero et Constantino, dicto, cap. 1 a 5, si quis Zosimo forsitan in hoc fidem nolit habere lib. II, cap. 9. CELL.—*Non imperatorem*. Variant scriptores. Eusebius cum nostro consentit: *Quid de aliis et incerto auctore panegyrici sentiendum cum eura docet Nurr*. Mox ms. pro more suo, cum Maximiano. BUN.

Maximino. Ms. semper *Maximiano*.

Quodam modo. Ms., *quo modo*.

Allatus est. Ita ms. Sed infra est *allato*, sequor ms.

Maxentium Romæ factum Imperatorem. Erud. Toynardus vult legi seu intelligi Cæsarem, non Augustum. At multis eximis rationibus, et ex Eutropio lib. X. Doctissimi viri Baluzius et Paulus Bauldri probant eum a Prætorianis Augustum fuisse nuncupatum: quos auctores adi si lubet.

A cum subito illi alius terror allatus est, generum ipsius Maxentium Romæ factum Imperatorem. Cujus motus hæc fuit causa. Cum statisset census institutus orbem terræ devorare, ad hanc usque prosilit insaniam, ut ab hac captivitate ne populum quidem Romanum fieri vellet immuem. Ordinabantur jam Censitores, qui Romam missi describerent plebem. Eodem fere tempore castra quoque Prætoria sustulerat. Itaque milites pauci, qui Romæ in castris relictæ erant, opportunitatem nacti, occisis quibusdam judicibus, non invito populo, qui erat concitatus, Maxentium purpuram induerant. Quo nuntio allato, atque rei novitate turbatus est, nec tamen nimium territus. Et oderat hominem, et tres Cæsares facere non poterat. Satis visum est semel fecisse quod noluit. Severum accessit, et hortatus ad recipiendum Imperium, mittit eum cum exercitu Maximiani ad expugnandum Maxentium; et mittit Romam, in qua milites illi summis deliciis sæpissime excepti, non modo salvam esse illam urbem, sed ibi vivere opta-

Orbem terræ devorare. Lactantius lib. VII Div. Institut. cap. 16: *Disperdent omnia, et commincent, et devorabunt*. Atque sic etiam Epitomes cap. 11: *Decem viri occupabunt orbem, et partientur, et vorabunt*; et mox, *vorabit omnem terram*, prout est in omnibus editis et mss. codicibus, si excipias Taurinensem, in quo est *vorabit*.

Prosilit. Ita ms. Et recte. Plures editi, *prosiluit*. Utraque lectio, bona; nihilque mutandum.

C *Ab hac captivitate*. Id est, ab hoc tributo. Census enim non ferebat, nisi ut vectigal imponeretur.

Describerent plebem. Lactantius Divin. Institut. lib. I, cap. 22: *Deos per familias descripsit*.

Castra Prætoria sustulerat. Non omnino: sed laminuerat. Alioqui quomodo Prætoriani, si nulli fuissent, Maxentium Imperatorem nuncupare potuissent? Recte Aurelius Victor in libro de Cæsaribus: *Hinc etiam quasi truncatæ viderantur, imminuto Prætoriarum cohortium atque in armis vulgi numero*. BALUZ.

Nacti. Bunemannus habet, *Nacti*. Et in hac vocem notam sequentem exhibet. *Nacti*. Ita ms. quod defendit Columbus eum doctis nonnullis: Sic codex florentinus in Pandect., lib. I, tit. 2, de Origine Juris, qui scientiam nacti sunt; et Gloss. Cyrill. *δραξάεινος*, *nactus* et codex Petri Danielis in Val. Max., lib. IV, cap. 4, n. 6. *Nacti*, Edit. torren.

Occisis judicibus. *Abellio prius interfecto*, inquit Zozimus, *quod is Præfecti Urbis locum obtinens, horum molitionibus adversari visus esset*. BALUZ.

D *Maxentium purpuram induerant*. In ms.: *Maxentium purpuram induerant*: utraque lectio non æque bona. Indicat una Maxentium ex se ipso purpuram sumpsisse, rebus perturbatis per motus populares; altera, sed melior, Maxentium a militibus purpura donatum.

Turbatus est. Galerius Maximianus.

Nimium territus. *Nimium*, id est, *valde*. Div. Institut. lib. V, cap. 10: *Si nimium pii fuerint*. Et de Opificio Dei, cap. 9: *Si aliquid nimis propius admoveas*.

Tres Cæsares facere non poterat. Obstante dispositione Diocletiani. Vide supra cap. 18 et 25.

Accessit, et hortatus. Ita ms. Potest tamen legi *hortatus* vel *hortatur*. Lectionem secuti sumus, quæ melius sonat.

Recipiendum. Id est, *recuperandum*.

Maximiani. Herculii nimirum.

Maxentium. Ms., *Maximianum*, mendose.

Ibi vivere. Ms., *ut vivere*.

rent. Maxentius tanti facinoris sibi conscius, licet A jure hæreditatis paternos milites traducere ad se posset, cogitans tamen fieri posse, ut Maximianus secer idipsam metuens Severum in Illyrico relinqueret, atque ipse cum suo exercitu ad se oppugnandum veniret, quærebat quatenus se a periculo impendente muniret. Patri suo post depositum imperium in Campania moranti purpuram mittit, et bis Augustum nominat. Ille vero et rerum novarum cupidus, et qui deposuerat invitus, libenter arripuit. Severus interim vadit, et ad muros Urbis armatus accedit. Statim milites, sublatis signis, abeunt, et se contra quem venerant, tradunt. Quid restabat deserto, nisi fuga? Sed occurrebat jam resumpto imperio Maximianus, cujus adventu Ravennam confugit, ibique se cum paucis militibus inclusit. Qui cum videret futurum, ut Maximiano traderetur, dedit sese ipse, vestemque purpuream eidem, a quo acceperat, reddidit. Quo facto, nihil aliud impetravit, nisi bonam mortem. Nam venis ejus incisis, leniter mori coactus est. Ab hoc cepit suos persequi.

VARIORUM NOTÆ.

Maxentius tanti facinoris sibi conscius. Hoc est, sumptæ sine senioris Augusti consilio purpuræ, usurpatique simul Italiæ Imperii, quod Galerius Severo cum Occidente cesserat. BAULDRÏ.

Maximianus. Scilicet Galerius, cujus filiam Maxentius duxerat.

Quærebat quatenus. Quatenus est pro quomodo. Lactantius Divin. Institut. lib. I cap. 21 : *Isidis Ægyptia sacra sunt, QUATENUS filiam parvulum vel perdidit, vel invenerit;* lib. IV, cap. 27 : *Sciet qui viderit, QUATENUS adjurati per Christum de corporibus fugiant;* I. VII, c. 6 : *QUATENUS aut quamobrem homines procreati.*

Columbus. Lib. de Opificio Dei bis, cap. 6.

Se a periculo impendens muniret. Lactantius Epit. cap. 6 : *Severissimis legibus vita nostra munitur;* de Opific. Dei, cap. 4 : *Ut adversus nocentia fragilitatem suam MUNIRET;* cap. 10 : *Ut oculi munitiores essent ab injuria.*

Campania. Eutropius lib. IX, circa finem, et Zoizimus lib. II, cap. 10, *Lucaniam dixerunt:* forsân villa in utriusque confinibus fuit.

Bis. Id est, iterum.

Severus interim vadit. Haud secus ms. non *Italiam invadit*, ut quidam suspicatur.

Et se contra quem venerant, tradant. Ms. et; non ei.

Ravennam confugit. Severus.

Maximiano. Hercullo.

Dedit sese ipse. Ms. habet *dedit de se ipse.*

Vestemque purpuream. Ita ms. nec aliter excudendi debuit: aliæ editiones habent, *Vestemque et purpuram.*

Eidem. Ms., et idem. Eidem, id est Hercullo, a quo acceperat. Vide c. 18 sup.

Bonam mortem. Quid hic sit bona mors, vide id quod sequitur, et supra ad caput 22.

Venis ejus incisis. Sic ms. at editio Baluz. *Venis ei incisis.* Contra Zoizimus, lib. II, et auctor Fragmenti de Constantio Chloro scribunt, et paulo ante vidimus, Severum fractis laqueo cervicibus expirasse.

BALUZ.

Cepit. In ms., *capite.* De hoc loco, quem corruptum esse fatentur Interpretes, vide Baluzium infra p. 316 et Doctius. Columbi Not. Quinque ultima verba hujus capituli putat Heumannus esse delenda.

Herculus. Ms., Hirculius.

Maximiani. Galerii scilicet.

Inflammatum ira. Ita et supra cap. 14. Lactantius

XXVII.

Herculus vero cum Maximiani nosset insaniam, cogitare coepit illum, audita nece Severi, inflammatum ira, cum exercitu esse venturum, et fortasse adjuncto Maximino, ac duplicatis copiis, quibus resisti nullo modo posset: urbe munita; et rebus ceptis inimicis diligenter instructis, proficiscitur in Galliam, ut Constantinum partibus suis conciliaret, suæ minoris filiae nuptiis. Ille interea, coacto exercitu, invadit Italiam, ad Urbem accedit, Senatam extinguit, populum trucidaturus. Verum clausa et munita omnia offendit. Nulla erat spes irrumpendi: oppugnatio difficilis; ad circumsedendum mœnia non satis copiarum, quippe qui nunquam viderat Romam, æstimaretque illam non multo esse majorem, quam quas noverat civitates. Tunc quædam legiones detestantes scelus, quod socer generum oppugnaret, et quod Romani milites Romam, translatis signis, imperium reliquerunt. Et jam cæteri milites

lib. VII Div. Institut. cap. 17 : *INFLAMMATUS IRA;* et eodem lib. VII, cap. 1 : *INFLAMMATI amore potentia.*

Adjuncto Maximino. Daza, Editi, *Maximino.* A Lactantio enim Daza indiscriminatim Maximianus et Maximinus fuit appellatus. Vide Not. ad caput 18.

TOINARD.

Et rebus ceptis inimicis diligenter instructis. Ita ms. Locus subobscurus: attamen nihil imminutandum esse puto. Redderem Gallice, *par des entreprises qui annoncent ou déclaraient la guerre.* Pro ceptis quidam volunt *aptis.* — *Instructis.* Quidam legunt *instruens.*

Suæ minoris filiae nuptiis. Ms., *sic minoris familie nuptiis*, quod editi recte immutaverunt. Miror nullum ex eruditissimis inquisisse, quænam esset Faustæ soror natu major, et an fuerit unquam; nullam enim reperire mihi datum est apud Romanæ Historiæ scriptores. Attamen lectio ms. merito fuit immutata, nec prout jacet in Lactantio potuit conservari. Nullo Maximianus Herculus alios ex sua uxore Eutropia habuit liberos, quam Maxentium, de quo capite 26, et Faustam, de qua cap. 30. Verum Eutropia, priusquam nupta esset cum Hercullo, filiam habuit Theodoram quam uxorem duxerat Constantius Chlorus Constantini Pater. Theodoram vero Eutropiæ filiam, ut suam, procul dubio habebat Herculus. Itaque de Faustæ potuit Lactantius dicere, quod Herculli filia minor esset. — *Et rebus ceptis inimicis diligenter instructis.* Pro *instructis* Buneman habet, *instruens* et in hunc locum notam sequentem exhibet: — *Et rebus... diligenter instruens.* Ego suspicabar, ob litterarum similitudinem, legendum: *Urbe munita, et rebus et copiis inimicis diligenter instructis*, id est paratis proficiscitur. Ea ratione sunt omnia plena. Postquam urbs munita, et res copiarumque diligenter paratæ et instructæ essent, proficiscitur. Nemo enim nescit, *instructus* eleganter poni pro *paratus*; atque inde sæpe conjungi. BON.

Ille interea. Galerius Maximianus.

Circumsedendum mœnia. In ms. *circumsetendam;* mendum, pro *circumsedendum*: editi habent *circumsetenda mœnia.*

Quas noverat civitates. Sic apud Virgilium Thyris:

Urbem quam dicunt Romam, Melibææ, pulavi
Stultus ego, huic nostræ similem....

Detestantes scelus. Ms., *detestande.* Forte legendum est *detestate.*

Imperium reliquerunt. Galerii nimirum. Forte le-

nutabant, cum ille, fracta superbia, dimissisque animis, et Severi exitum metuens, ad pedes militum provolutus orabat, ne hosti traderetur, donec promissis ingentibus flexit animos quorundam, et retro signa convertit, ac fugam trepidus capessivit; in qua opprimi facillime potuit, si cum paucis quispiam sequeretur. Quod cum timeret, dedit militibus potestatem, ut dispersi quam latissime diriperent omnia, vel corrumpere; ut si quis insequi voluisset utensilia non haberet. Vastata est igitur ea pars Italiae, quo pestiferum illud agmen incessit: expilata omnia, mulieres corruptae, virgines violatae, extorti parentes et mariti, ut filias, ut conjuges, ut opes suas proderent. Abactae tanquam de barbaris praedae pecorum ac jumentorum. Hoc modo se ad sedes suas recepit, cum Romanus quondam Imperator, nunc populator Italiae, B hostiliter universa vexasset. Olim quidem ille, ut nomen imperatoris acceperat, hostem se Romani nominis erat professus, cujus titulum immutari volebat; ut non romanum imperium, sed Dacicum cognominaretur.

XXVIII.

Post hujus fugam, cum se Maximianus alter e Gallia recepisset, habebat imperium commune cum filio. Sed juveni magis parebatur, quam seni, quippe cum

VARIORUM NOTÆ.

gendum Imperatorem. Vide infra, quia milites erant, qui Severum reliquerant.

Nutabant. Ms., *mutabantur.*

Dimissisque animis. Forte legendum, *demissisque animis*, id est, abjectis. Ita Cicero variis in locis. ALMELOV. Et. Ex ms. sed omnium in editis.

Flexit animos quorundam. Ms., *felix animus quorum.* Editores reposuerunt *flexit animos eorum.* Ego ponendo *quorundam*, perstiti in manuscripti codicis lectione unam addendo syllabam; eamque vocem ac lectionem genuinam puto.

Opprimi potuit. Pro potuisset. Sic lib. vi Instit., cap. 24: potuit esse verus Dei cultor, si quis illi monstrasset. Conf. lib. ii, cap. 4, oportuit. BUN.

Utensilia non haberet. Utensilia sunt cibaria, copiae victui necessariae.

Quo. Qua, juxta Tollium et Heumannum.

Se ad suas sedes recepit. Maximianus Galerius.

Vexasset. Baluzius putat legendum esse *vastasset.* Attamen infra num. xxxi dicit auctor vexationem generis humani.

Dacicum. Sic lego cum manuscripto, ut apud Vopiscum in Aureliano, cap. 38, non *Dacicum*, ut habent plures editi. *Dacicum*, quod ipse natus esset ex Dacia.

Maximianus alter. Scilicet, Hercules.

Gallia. In ms. *Gallie*: sed mendose.

Cum prior et major. Heumannus. *Cum prior esset et major.* At alibi quoque omisit Lactantius praecedente cum verbum substantivum. Conf. lib. vii Instit., cap. 2. BUN.

Filii potestas esset. Addidi verbum *esset*, quod deest in manuscripto, sed necessario addendum.

Qui etiam. In ms. codice est *et ea.*

Quod. Ms., *quos*, mendose; forte *quæ vellet.*

Milites erant sui. Scilicet, Maximiani Herculli Imperatoris. Cum doctiss. viris Gisb. Cupero et Paulo Bauldri addo *sui*, et sensus omnino postulat, ut sic legatur; idque verum esse patet ex capite 44 et similitudo litterarum *sui*, et *qui*, vocem eam extricare potuit. Ex CUPERO.

Auctorem malorum, principem calamitatum. Item

A prior et major filii potestas esset, qui etiam patri rediderat imperium. Ferebat iniquo animo senex, quod non posset libere facere quod vellet, et filio suo parili æmulatione invidebat. Cogitabat ergo expellere adolescentem, ut sibi sua vindicaret. Quod facile viabatur, quia milites erant [sui] qui Severum reliquerant. Advocavit populum ac milites, quasi conciones de praesentibus reipublicae malis habiturus. De quibus cum multa dixisset, convertit ad filium manus; et illum esse dicens auctorem malorum, illum principem calamitatum, quas respública sustineret, diripuit ab humeris ejus purpuram. Exutus ille praecipitem se de tribunali dedit, et a militibus exceptus est. Quorum ira et clamore perturbatus est senex impius, et ab urbe Roma, tanquam Superbus alter, exactus est.

XXIX.

Rediens rursus in Gallias, ubi aliquantum mortuus est, profectus ad hostem filii sui Maximianum, quasi ut de componendo reipublicae statu et cum eo disputaret; re autem vera ut illum per occasionem reconciliationis occideret, ac regnum ejus teneret, exclusus a suo, quocumque venisset. Aderat ibi Diocles, a genero nuper accitus, ut quod ante non fecerat, praesente illo imperium Licinio daret, substituto in Severi loco. Itaque sit utroque praesente. Sic ut

Lactantius Epitom. cap. 72: *Ipse daemonum princeps auctor et machinator malorum.*

C *Quas respública sustineret.* Lactant. Div. Institut. lib. vi, cap. 8: *Mala omnia sustinere*; et cap. 18: *Sustineamus invicem, et mala hujus vitae nutuis adjumentis perferamus.* COLUMB.

Diripuit ab humeris ejus purpuram. Ita ms. Dicedum foret *deripuit*, id est, de corpore filii detraxit; cum contra *diripere* significet *in frustra concidere.* Ita Ovid. iv Met.,

... velamina Progne

Diripuit ex humeris.

Ex CUPERO.

Exutus. In ms., *exsutus.*

Tanquam Superbus alter, exactus est. Id est Tarquinius Superbus, Rex Romanorum ultimus. Lactantius lib. iv Institut., cap. 14: *Tarquinius superbus exactus est.* BALUZ.

Ad hostem filii sui Maximianum. Id est Hercules profisciscitur ad Galerium filii sui hostem.

Et cum eo disputaret. Sic ms. editi omittunt *et*, idque bene. *Disputaret*, id est, conferret, cum eo ageret. Sic apud Ciceronem ii Famil., 8, et Orat. pro Caelio.

Per occasionem reconciliationis. Propositio per hic aliquid antiquae elegantiae continet, uti apud Livium et Senecam *per fidem*, quod Caesari sive Hirtio quoque Davies ad lib. vii Gall., cap. 48, n. 3, vindicavit. BUN.

Quocumque venisset. Aderat. Bunemannus vero non ponit punctum post *venisset*, et hunc locum sic habet: *Quocumque venisset aderat*, etc., notamque sequentem addit. — Criticus anon. ita distinguit: *Exclusus a suo. Quocumque venisset, aderat ibi Diocletianus.* Placet Heumanno et mihi. BUN.

Aderat ibi Diocles. Apud Maximianum Galerium generum suum, a quo nuper fuerat accitus.

Substituto. In ms. potest legi *substituto*, aut etiam *substituto*.

In Severi loco. Sic ms. Docti malunt scribere, *in Severi locum*; sed utraque lectio defendi potest.

Utroque praesente. Diocletiano nimirum, et seorsum Maximiano Herculo.

tempore sex fuerunt. Quare impeditis consiliis senex Maximianus tertiam quoque fugam moliebatur : redit in Galliam plenus malæ cogitationis ac sceleris, ut Constantinum imperatorem generum suum, generi filium, dolo malo circumveniret; et ut posset fallere, deponit regiam vestem. Francorum gens in armis erat. Persuadet nihil suspicanti, ne omnem secum exercitum duceret, paucis militibus posse barbaros debellari; ut et ipse haberet exercitum, quem occuparet, et ille opprimi posset ob militum paucitatem. Credit adolescens, ut perito, ac seni; paret, ut socero: proficiscitur, relicta militum parte majore. Ille, paucis diebus expectatis, cum jam Constantinum æstimaret intrasse fines barbarorum, repente purpuram sumit, thesauros invadit, donat, ut solet, large; fingit de Constantino, quæ in ipsum protinus reciderunt. Imperatori prope quæ gesta sunt, nuntiantur. Admirabili celeritate cum exercitu revolat. Opprimitur homo ex improvise, nondum satis instructus; milites ad Imperatorem suum redeunt. Occupaverat Massiliam, et portas obseraverat. Accedit propius Imperator; et in muro adstantem alloquitur, non aspere, nec hostiliter: sed rogat quid sibi voluisset, quid ei defuisset, cur faceret quod ipsum præcipue non deceret. Ille vero ingerebat maledicta de muris. Tum subito a tergo ejus portæ reserantur, milites recipiuntur. Attrahitur ad Imperatorem rebellis Imperator, pater impius, socer perfidus. Au-

dit scelera quæ fecit, detrahitur ei vestis, et increpito vita donatur.

XXX.

Sic amisso imperatoris ac soceri honore, humilitatis impatiens, alias rursus insidias machinatus est. Quia semel habuit impune, vocat filiam Faustam, eamque nunc precibus, nunc blandimentis sollicitat ad proditionem mariti, alium digniorem virum pollicetur, petit cubiculum patens relinquere, et negligentius custodiri sinat. Pollicetur illa facturam, et refert protinus ad maritum. Componitur scena, qua manifesto facinus teneretur. Supponitur quidam vilis eunuchus, qui pro Imperatore moriatur. Surgit ille nocte intempesta: videt omnia insidiis opportuna. Rari excubitores erant, et ii quidem longius; quibus tamen dicit videri somnium, quod filio suo narrare vellet. Ingreditur armatus, et spadone obruncato, prosiliit gloriabundus, ac profitetur quod admiserit. Repente ex altera parte Constantinus ostendit cum globis armorum. Profertur e cubiculo cadaver occisi: hæret manifestarius homicida, et mutus stupet:

Quasi dura silex, aut stet Marpesia cautes;
impietatis ac sceleris increpatur. Postremo datur ei potestas liberæ mortis:

Ac nodum informis leti trabe necit ab'alta.

Ita ille Romani nominis maximus Imperator, qui per longum temporis intervallum cum ingenti gloria

VARIORUM NOTÆ.

Sex fuerunt. Ita ms. Nonnulli vellent præferunt. Reipublicæ scilicet, seu Imperatores, seu Cæsares; nempe Hercules, Galerius, Maximinus Daza, Constantinus, Maxentius et Licinius.

Quare. Ex Terent. Andr. Act. III, Scen. 5.

Maximianus. Scilicet Hercules.

Moliebatur. Id est, parabat. Æneid. II, v. 108.

Cogitationis. Ita mss. Et recte. Priscæ editiones, *contagionis*: fortasse eo quod lib. v Div. Institut. Lactantii, cap. 12 initio legitur, *pectus purum ab omni sceleris contagione præstare.*

Constantinum Imperatorem generum suum. Faustam enim Maximiani Herculi filiam duxerat. TOINARD. — Legitur mendose Constantium apud Toynardum.

Generi filium. Constantii Chlori, cui Flavia Maximiana Theodora, ejusdem Herculi privigna, nupsit. Ideo Constantius ducta privigna habetur vitrici generi. TOINARD.

Dolo malo. Doli vocabulo nunc tantum in malis utimur: apud antiquos autem etiam in bonis rebus utebamur; unde adhuc dicimus sine dolo maximo: nimirum quia dici solebat et Bonus. BUN.

Francorum gens in armis erat. De hoc forte Francorum bello loquitur Euseb. in vita Constantini lib. I, cap. 25.

Persuadet. Id est, Hercules persuadet Constantino nihil suspicanti.

Posset. in ms., *Possit.*

Paucitatem. In ms., *paucitate*: forte *paucitate.*

Æstimaret. Legunt eruditi *existimaret.*

Fingit de Constantino, etc. Id est, fingit Constantinum oppressum esse ab hostibus, sicut ipse, paulo post, inopinato generi recursu opprimebatur. CÆLARIUS.

Imperatori. Scilicet, Constantino.

Revolat. Lactantius Div. Institut., lib. VII, cap. 12: *Donec anima emissa corporis claustrum ad sedem suam revolet*: quam vocem apud ullum auctorem Christia-

num non reperies; et hausit a Cicerone et Virgilio Georgic. I, v. 361, eorum imitator Firmianus noster.

Homo. Senex Hercules.

Non deceret. Quia Constantinus gener erat Herculi, quem quodammodo non decebat, ut Socer genero bellum inferret.

A tergo ejus. Id est, portæ quæ a tergo erant Herculi.

Milites. Constantini.

Pater impius. Pater, scilicet Faustæ, quam uxorem duxerat Constantinus; impius, quia inhumanus.

Audit scelera quæ fecit. Eleganter de obnoxio. Sic Lactantius, lib. v Divin. Institut., cap. 19: *Audit quæ illi Deus comminetur.*

Detrahitur ei vestis. Imperatoria scilicet, id est, purpura.

Humilitatis impatiens. Id est, abjectæ et vilis conditionis impatiens. Ita more veterum Cic., cap. 18, cap. 43, et lib. VI, cap. 4. BUN.

Machinatus est, quia semel habuit impune vocat. Ita distinxit cum Gabo, Boherello, critico anon. et Heumanno. Antea edebatur: *Machinatus est; quia semel abiit impune, vocat.* BUN.

Habuit impune. Nec aliter ms. et Lactantius Epitom., cap. 53: *Impune habuit*; et cap. 55: *Impune habent.* Hic in editis est abiit.

Scena. In ms. *skena*; quasi pronuntiaudum esset *chena*, more scilicet Italorum.

Filio suo. Id est, genero suo, Constantino scilicet, quia erat Maximiani Herculi filix maritus.

Prosiliit. Melius foret *prosiliit.*

Hæret manifestarius homicida. Lactantius lib. I Div. Institut., cap. 7: *Quasi subductis et consumptis omnibus viis, subsistit, hæret, deficit.* Ex Plauto in Aulular., et Trinummio.

Quasi. Virgil. VI, Æneid. V, 471.

Ac. Idem, lib. XII, v. 603.

Intervallum. In ms. *intervallo.*

viginti annorum vota celebravit, eliso et fracto superbissimo gutture, vitam detestabilem turpi et ignominiosa morte finivit.

XXXI.

Ab hoc Deus, religionis ac populi sui vindex, oculos ad Maximianum alteram transtulit, nefandæ persecutionis auctorem, ut in eam virtutem majestatis ostenderet. Jam de agendis et ipse vicennialibus cogitabat; et ut qui jamdudum provincias affixerat auri argentique Indictionibus factis, quæ promiserat redderet, etiam in nomine vicennialium securem alteram affixit. Qua vexatione generis humani exactio celebrata sit, maxime rei annonariæ, æquis enarrare digne potest? Officiorum omnium milites, vel potius carnifices, singulis adhærebant; cui prius satisfaceret, incertum: venia non habentibus nulla; sustinendi multiplices cruciatus, nisi exhiberetur statim, quod non erat: multis custodiis circumsepto nulla respirandi

A facultas: nullo tempore anni vel exigua requies; frequens super hisdem hominibus, vel ipsis judicibus, vel militibus judicum pugna: nulla area sine exactore, nulla vindemia sine custode, nihil ad victum laborantibus relictum. Quæ quanquam intolerabilia sint, eripi ab ore hominum cibos labore quæsitos, tamen sustentabile aliquo modo vel spe futurorum. Quid vestis omnis generis? quid aurum? quid argentum? Nonne hæc necesse est ex venditis fructibus comparari? Unde igitur hoc, ô dementissime tyranne, præstabo, cum omnes fructus auferas, universa nascentia violenter eripias? Quis ergo non bonis suis eversus est, ut opes, quæ sub imperio ejus fuerant, conraderentur ad votum, quod non erat celebraturus.

XXXII.

B Nuncupato igitur Licinio imperatore, Maximinus iratus, nec Cæsarem se, nec tertio loco nominari vo-

VARIORUM NOTÆ.

Viginti annorum vota. Id est, vicennialia, quæ cum Diocletiano Romæ celebravit. BALUZ.—Vide Valesium in Eusebium de Vita Constantini, lib. iv, cap. 47.

Turpi. In ms. *turbi*, *p*, in *b* mutato, quod scribenti sæpe accidit.

Ignominiosa morte. De qua Euseb. Histor. Eccles., lib. viii, cap. 13. Massiliæ scilicet strangulatus est. Euseb. in Chronico.

Maximianum alterum. Id est, a Maximiano Herculio ad Maximianum Galerium, cognomento Armentarium.

Auctorem. Id est, unum ex auctoribus persecutionis; de quibus vide supra cap. 2, *persecutores*: non unicus erat auctor, sed plures.

Etiã virtutem. Sic lego ex ms. in quo est *et... em*, cum vacuo spatio 7 aut 8 litterarum; nec aliter legendum esse arbitror. In omnibus editis legitur *etiam vim*, quod cum reliqua codicis scriptura stare non potest; et quidem in hoc ms., *etiam* vulgo scribitur per quatuor litteras *etiam*. Lectio nostra eadem confirmatur locutione cap. 1: *Quatenus virtutem ac majestatem suam in excindendis delendisque nominis sui hostibus ostenderet.* Ita et Lactantius, lib. iv Divin. Institut., cap. 26: *Virtutem majestatemque Dei singularis interpretari*; et lib. vi, cap. 9: *Virtutem ac majestatem Dei singularis enarrat.*

Et ut. Post cogitabat, in ms. quatuor desunt litteræ, quas supplendas esse duxi per *et ut*.

Redderet. In ms., *rediret*, mendose.

Etiã in nomine vicennialium securem alteram. Inquinatissima verba ita Grævius purganda censet: *Quæ promiserat reddere, et inani nomine vicennialium securem alteram infixit.* Videtur dici, nova indictione, vicennialium proxime celebrandorum nomine provincias vexasse, ut apparatus et pompa ludorum necessaria conquirentur.—*Etiã in nomine vicennialium.* Lego, *etiam nomine vicennialium*, id est, sub prætextu, sub obtentu vicennialium. Videtur in ex postrema littera vocis *etiam*, aut prima sequentis vocis ortum. BUN.

Securem alteram affixit. Ita ms. idem quod *infixit*. Et sane illud Ciceronis pro Cn. Plancio, cap. 9. Auctor noster respexit: *Quam enim illi judices graviolem potuerunt Reipublicæ infligere securim, etc.*

Æquis enarrare digne potest? Ms. et quis. Levissima vel pene ulla mutatione posui *æquis*; cum *t* et *e* in plerisque mss. sint similes, aut pene similes.

Officiorum omnium milites. Id est, milites omnium magistratum, vel milites qui magistratibus auxilium præstabant.

Venia non habentibus nulla. Sic lego, ita ut sit, ve-

nia nulla non habentibus quod solverent. Ms. habet, *veniam non habentibus nullas abstinendi multiplicis cruciatus.* Locus corruptus, qui tamen levi admodum mutatione emendari potest. In dictione *veniam* est mendum, *m* redundat: item *s* in voce *nullas*, quam litteram suspicor esse initium sequentis verbi *abstinendi*; ita ut sit *nulla substinendi*, vel *sustinendi multiplices cruciatus*; quæ omnia exiniium sensum exhibent.

Exhiberetur. Adde *vectigal*, cujus solvendo pares non erant.

Quæ quanquam intolerabilia sint, eripi ab ore hominum cibos labore quæsitos. Ita quibusdam viris doctis approbantibus hunc locum emendavi. In ms. est: *Quæ quam tolerabilia sint*, pravo sensu; id enim non tolerabile. Legendum etiam cum eruditissimis *ab ore pro labore*, quod in ms. exceptum est ex voce *labore* mox sequente. Cæterum verbum *quæsitos* hic est pro *acquisitos*, ut supra ostendi in Not. ad caput 18, illudque verbum simplex pro composito a Lactantio multoties usurpatum; Divin. Institut., lib. vi, cap. 12: *Perdammus rem familiarem meo aut majorum labore quæsitam*; et l. de Opificio Dei, c. 5. circa med.: *Quæsijs per laboram cibis*; et lib. de Ira Dei, c. 23: *Querendis temporalibus bonis.*

Sustentabile. Ita ms. Priscæ editiones *tolerabile*, quod idem est; sicut Lactantius, Divin. Institut., lib. vii, cap. 16, dixit *insustentabili dominatione, pro intolerabili.* *Sustentabile*, forte legendum est *sustentabatur*. Pluralis numerus præcedit.

Spe futurorum. Erud. Paulus Bauldri volebat legere *spe sæturarum*, seu proventu animantium; sætura enim (inquit) Latinis proventus animantium est, et ipsemet sætus, sætura.

Quid vestis omnis generis? Adde Exigitur, vel eripitur. Paul. Bauldri aliquod verbum excidisse putabat, quale est illud quod damus.

Ad votum. Sic vocabant festa, in quibus vota concipiebantur pro incolumitate et diuturna principum vita; atque sicut vicennialia celebrabant, sic deos exorabant ut tribuerent pariter eorum tricennialia celebrari. BALUZ.

Quod non erat celebraturus. Hic locus est magni momenti, cum ex eo certo colligatur Galerium Maximianum non pervenisse ad vigesimum annum imperii sui; sædo enim morbo antea extinctus est, ut notat Doctiss. BALUZ.

Maximinus. Ms. pro more, *Maximianus*. Cæterum ex Eusebii Hist. eccl., lib. viii, cap. 13, noster confirmatur; et iterum hoc nostro libro, cap. 44, primi nominis titulum sibi Maximinus vindicabat. BUN.

lehat. Mittit ergo ad eum sæpe legatos : orat tibi pa-
reat, dispositionem suam servet, cedat aetati, et ho-
norem deferat canis. At ille tollit audacius cornua, et
præscriptionem temporis pugnat se priorem esse de-
bere, qui prior sumpserit purpuram; preces ejus et
mandata contemnit. Dolet bestia, et mugit, quod
cum ideo ignobilem fecisset Cæsarem, ut sibi obso-
quens esset, is tamen tanti beneficii sui oblitus, volun-
tati ac precibus suis impie repugnaret. Victus contumacia,
tollit Cæsarem nomen, et se Liciniumque
Augustos appellat, Maxentium et Constantium filios
Augustorum, Maximinus postmodum scribit, quasi
nuntians in campo Martio proximo celebrato Augustum
se ab exercitu nuncupatum. Recepit ille mœstus
ac dolens; et universos quatuor, imperatores jubet
numerari.

B

XXIII.

Jam decimus et octavus annus agebatur, cum per-
cussit eum Deus insanabili plaga. Nascitur ei ulcus
malum in inferiori parte genitalium, serpitque latius.
Medici secant, curant. Sed inductam jam cicatricem
scindit vulnus; et rupta vena, fuit sanguis atque ad
periculum mortis. Vix tamen cror sistitur. Nova ex
integro cura. Tamen perducitur ad cicatricem. Rursus
levi corporis motione vulneratur: plus sanguinis quam
ante decurrit. Albescit ipse, atque absomptis viribus
tenetur; et tunc quidem rivus cruoris inhibetur. In-
cipit vulnus non sentire medicinam: proxima quæque
cancer invadit; et quanto magis circumsecatur, la-
tius sævit, quanto curatur, increscit.

Cessare magistri

Phillyrides Chiron, Amythaoniusque Melampus.

Undique medici nobiles trahuntur. Nihil humanæ

VARIORUM NOTÆ.

Mittit ergo ad eum sæpe legatos. Galerius Maximianus
ad Maximinum, ut eum placaret.

At ille. Maximinus, scilicet.

Præscriptione. In ms., *præscriptionem.*

Contemnit. Sic emendo ex verbis præcedentibus
et sequentibus, quæ sunt in tempore præsentis. Ms.,
contempsit.

Dolet bestia. Galerius Maximianus. Sic *bestias malas*
Lactantius vocat imperatores, qui Christianos vexa-
runt.

Et mugit. Ita ms. Nonnulli volunt, *rugit.*

Quod cum. Ms. fert eum, cujus vice scripsi *cum*,
quod infra is tamen postulat.

Victus contumacia. Sensus est Maximinum, vi con-
tumaciæ suæ abreptum, non paruisse Maximiana
æqua postulanti. TOINARD.

Tollit Cæsarem nomen. Trium, id est, Maximini,
tum Constantini, et Maxentii. TOINARD.

Maxentium et Constantium filios Augustorum.
Plane accedo Baluzio suspicanti Maximinum legen-
dum esse, non *Maxentium*. Hunc enim ut hostem pub-
licum odio Galerius prosequeretur, ut ejus hac parti-
tione rationem nullam habere posset, neque Maxi-
minum præterire, qui quamvis non genitus Augusto
patre fuisset, fuit tamen ab Augusto adoptatus.

Maxentium. Corrigit Gravillius, *Maximinum*, mul-
tisque illustrat in epist. de Numo Maximini, quæ ad-
hæret Banduri bibliothecæ Numar. ed. J. A. Fabricii,
p. 278-281. Add. Heumannum. BUN.

In campo Martio. Campus Martius non est hic no-
men loci, qualis erat Romæ; sed potius, ut ita dicam,
Comitiorum militarium, in quibus lustrabatur exerci-
tus. An vero statis temporibus, vel quotiescumque
juberet imperator, celebraretur *Campus Martius*,
non liquet. TOINARD.

Nuncupatum. In ms., *nuncupato.*

Universos quatuor, imperatores jubet numerari. Adde
virgulam post *quatuor* et lege *nominari* pro *numerari*.
Hoc modo: *universos quatuor imperatores jubet nomi-
nari*, nempe Licinium, Maximinum, Constantium,
ac Maxentium. Hic autem per imperatores significan-
tur Augusti. TOINARD.

Numerari. Forte leg. *nominari*. Attamen Heuman-
nus ex Ciceroe putat legendum esse *numerari*, ut est
in ms.

Percussit eum Deus. Scilicet Galerium Maximianum.
Insanabili plaga. Sic Lact., lib. vii Institut., cap. 5:
Percussit Ægyptum Deus insanabili plaga.

In inferiori parte genitalium. Vide Eusebium, lib.
viii, Hist. Eccles., cap. 46. et lib. i de Vita Constan-
tini, cap. 57; Rufinum, lib. viii, cap. 18; Fragmentum
de Constantio Chloro, pag. 472, atque etiam
Paulum Orosium, lib. vii, cap. 28.

Medici secant, curant. Ita ms. *Medici*, vulnerarii
scilicet, nunc dicti chirurgi. Nonnulli legere volunt ex
Celso, *secant, urunt*. Attamen nihil infra de usque;
estque tantummodo *secatur et curatur*.

Inductam jam cicatricem scindit vulnus. Ita Celsus
lib. iv, v. 26, *quo cicatrix inducitur*. Doctissimus Græ-
vius legendum esse putat *rescindit*; nec male. Lac-
tantius enim Divin. Institut. lib. vii, cap. 24, *ut per-
niciem rescissis vulneribus effunderet*. Joannes Colum-
bus, *scindit se*, quomodo apud Virgilium Æneid. lib.
i, v. 571: *Scindit se nubes*. Nonnulli, *inducta jam ci-
catrice scinditur vulnus*. Ita ms. præterquam quod
habet *sciudit*; non *scinditur*.

Tamen. Mox processit. Mallem Tandem. — *Vix ta-
men. Recte*, inquit, Heumannus, Bobrellus et Galeus
rescribunt, *vix tandem*. Propertius, lib. iii El. 20, v.
7: *Vix tamen aut semel admittit, cum sæpe negavit*.
Ovidius Heroid. Ep. Orestæ: *Vix equidem memin-
i, memini tamen*. Phædr. lib. iv, fab. 5: *ægre (id est,
vix) recepti, tamen evaserunt necem*. BUN.

Motione. Sic restitui: quippe post litteram initia-
lem *m*, in ms. desunt 5 aut 6 litteræ. Editi ferunt,
motu; quæ vox (cum post *m*, tres duntaxat litteræ
sequantur) hujus loci esse non potest.

Vulneratur. Ms., *vulneratus*, mendose; non cuius
video ad quid referri possit. Quidam volunt *vulnerato*;
nec rejicienda hæc lectio.

Albescit ipse. Id est, *palescit*, quomodo *pallor al-
bescens* dicitur a Lactantio libro de Ira Dei, cap. 5.

Tenetur. Id est, pinguedo evanescit; erat enim ut
supra cap. 9, dictum est *caro ingens... et inflata*. Ex
Virgil. Georg. lib. iii, v. 129.

Proxima. In mss., *promaxima*: sed mendose.

Sævit. Heuman. putat legendum esse *serpfit*.

Phillyrides, etc. Hic versus ex Virgilio restitutus,
cum in mss. Colb. legatur corrupte omnino, *Phylli-
des Cirona, Metonius Melanphius contra metri leges*.

Trahuntur. Id est, advocantur. — *Medici... trahun-
tur.* Cellarius exponit, *advocantur*. Recte. Sic Lactant.
lib. i, cap. 17: *Medicem... curando juveni advocavit*.
Nurrius: *Non male*, inquit, p. 528, dixit, *trahuntur*,
id est, nolentes et inviti. Nam, ut habet versus Euse-
bii lib. viii, cap. 48, extr. H. E.: *Ex medicis alii,
quum nec ipsam odoris gravitatem sustinere possent,
interficiabantur; alii, quum nullum remedium afferre
possent... ob id ipsum necabantur*. BUN.

Humanæ manus. Ipse Cicero non refugit hunc so-
num, ut notavi ad Lact. de Ira cap. 2, *humana manu*.
BUN.

Asclepius. Lactantium maluisse ut Græco nomine
quam Latino monuit Gronovius Observat. ad Script.
Ecclesiast., p. 182. Quod et ipsum facere nonnihil
videtur ad asserendum hoc scriptum auctori suo,

manus promovent. Confugitur ad idola. Apollo et Asclepius orantur; remedium flagitatur. Dat Apollo curam. Malum multo pejus augetur. Jam non longe perniciis aberat, et inferiora omnia corripuerat. Computrescunt forinsecus viscera, et in tabem sedes tota dilabitur. Non desinunt tamen infelices Medici, vel sine spe vincendi mali, fovere, curare. Repercussis medullis, malum recidit introrsus, et interna comprehendit; vermes intus creantur. Odor ita autem non modo per palatium: sed totam civitatem pervadit. Nec mirum, cum jam confusi essent exitus stercoreis et urinæ. Comestum a vermibus et in putredinem corpus cum intolerandis doloribus solvitur.

Clamores simul horrendos ad sidera tollit,
Quales mugitus fingit saucius taurus.

A Apponebantur ad sedem fluentem cocta et calida animalia, ut vermiculos eliceret calor. Quies resolutis, inæstimabile scatebat examen; et tamen multo majorem copiam tabescendorum viscerum perniciis fecunda generaverat. Jam diverso malo partes corporis amiserant speciem. Superior usque ad vulnus aruerat, et miserabili macie cutis lurida longe inter ossa consederat. Inferior sine ulla pedum forma, in utrumque modum inflata discreverat. Et hæc facta sunt per annum perpetem; cum tandem malis domitus Deum coactus est confiteri: novi doloris urgentis per intervalla exclamat, se restitutum Deum templum, satisque pro scelere facturum. Et jam deficiens edictum misit hujusmodi.

B

VARIORUM NOTÆ.

quippe in quo videamus vocem illam *Asclepius* recurrere, pro *Æsculapio*, lib. 1, cap. 17.

Confugitur ad idola... orantur. Sic. lib. II, Inst., cap. 1: *Ad Deum confugitur... Deus... oratur.* De *Asclepio* conf. lib. I Inst., cap. 17: *Asclepium... advocavit.* BUN.

Dat Apollo curam. Id est, docet remedium. *Dare* alicui, pro *dicere* alicui, *docere* aliquem, apud Virgilium *Eclog.* 1, v. 19: *Da, Tityre, nobis*, id est, doce nos. Ex GRÆVIO.—Heumann. tamen, loco verbi *dat*, putat legendum esse *negat*, vel potius *non dat*.

Jam non longe perniciis aberat... computrescunt forinsecus viscera, et in tabem sedes tota dilabitur. Eodem sensu legimus apud Lactantium lib. VI Divin. Institut. c. 23, *perniciem rescissis vulneribus effundere.*

Forinsecus. Hac insolita voce usus est Lactantius lib. de Opificio Dei, c. 2: *Non forinsecus ut cætera, sed interiori armavit.*

Sedes tota. Pars corporis qua sedetur. In mss. est *sedis*, mendose.

Repercussis medullis. Id est, inquit nonnulli, affectis medullis. Forte legendum, *Repercussum medullis, aut medelis.* Quis enim unquam aut audivit, aut legit *Repercussis medullas*? Addita itaque post *malum* virgula, scribe: *Repercussum medelis malum, recidit introrsus.* Positum est enim *medelis*, pro *medecinis*. Ita supra, *Incipit vulnus non sentire medicinam. Partim ex TOINARDO.*

Malum recidit introrsus. Hic *recidere* est, reverti, redire; recidit introrsus, *retrahit* aut *dedans*. Lactantius, lib. VI Div. Institut. cap. 17: *Neque enim capere videtur natura, ut aliquid in contrarium recidat.* Ex COLUMBO.

Odor ita autem. Sic lego cum doctissimis viris Vossio et Boherello, unius litteræ adjectione, pro *Odoritate*, quod est in ms.

Comestum a vermibus et in putredinem corpus. Hæc vera nobis videtur lectio, *comestum* referendo ad *corpus*, quod mox sequitur. Ms., *Comestus*, male. Nonnulli malunt *Comestur*, id est, *Comeditur*.

Clamores. Forte hic addendum *aram*, ut apud Virgilium; et sic legendi hi duo versus:

Clamores simul horrendos ad sidera tollit,
Quales mugitus, fugit cum saucius aram
Taurus.

Virgil. II *Æneid.* v. 222 et seqq.

Coacta et calida animalia. Ita ms. Vir eruditus mallet *incocta*, pro *viva*.

Eliceret. In ms., *eligeret*; mendose.

Quies resolutis. Animalia illa non apposita fuerunt vulneribus sine fasciis, quarum ope melius ulceratis partibus applicarentur, suoque loco insisterent. Obligabatur ergo cum vulneribus animalia; et quando

postea fasciæ removebantur, ipsa quoque animalia resolvebantur. Est enim in mille locis *resolvere*, id quod ligatum fuerat dissolvere. No-ster cap. 46: *Liciniani scuta deponunt, galeas resolvunt.* Lactantius Epitom. cap. 72: *Sed et ipse dæmonum princeps... catenis igneis alligatus, etc. Peractis vero mille annis ac resolutis dæmonum principe.* BAULDRI.—Quam vocem sic acceptam in alio quovis Christiano scriptore vix (ut puto) reperies.

Inæstimabile scatebat examen. Vermiculorum scilicet. *Inæstimabile*, pro *innumerabile*, vox Lactantio peculiaris; l. I Div. Institut. cap. XVI: *Nam cum hominum vix incredibilis numerus sit et inæstimabilis*, Gallice, *une quantité innombrable*; lib. de Ira Dei, cap. 10: *Atomorum moles tam inæstimabiles ex tam minutis conglomerantur*; et Epitom. cap. 72, *vis inæstimabilis Angelorum.*

Tabescendorum viscerum perniciis. Ita ms. Nonnulli malunt *tabescentium*; quidam, *tabe exesorum*, Gallice, *un ulcère dans les entrailles*. Eodem sensu Lactantius lib. VI, Div. Institut. cap. 21: *perniciem rescissis vulneribus effundere.* ut mox notavimus.

Fæcunda. Priscæ editiones, *secunda*.

Disverso. Heumann. legit *disperso*. Forte legendum *adverso*.

Amiserant. In ms., *Admiserant*.

Lurida Longe. In ms., *turide longe*.

Discreverat. Ita ms., *Discreverat a discreco*, non autem a *discerno*. Rarum verbum. *Discreco*, pro *distendo*; *discrecere*, vel *distendere* aut potius *distendi*. Gallice, *étendre davantage*. Plures volunt legi *increverat*.

Per annum perpetem. Id est, integrum, totum. Sic et Lactantius lib. VII, cap. 26: *Tunc per septem annos perpetes intactæ erunt sylvæ.*

Deum coactus est confiteri. Vide similem Antiochi historiam, lib. II Mach. ab. c. 9. Ruffin. lib. VIII, cap. 18. Oros. lib. VIII c. 28.

Novi doloris urgentis. Heumann. legit, *nam vi doloris urgente*.

Dei templum. Scilicet Nicomediæ.

Satisque pro scelere facturum. Ita et Lactantius lib. V Div. Institut. cap. 13: *Ut pro facinore suo satisfaceret*; lib. VII, cap. 1: *Satis et huic parti faciamus*, et lib. IV, c. 17: *Si peccata nostra confessi, satis Deo fecerimus.* Nota divisa bipartito verba.

Edictum missi. Id est, *emisit*. Extat apud Eusebium lib. VIII, cap. 17, ex latina lingua translatum ab eo in Græcum sermonem, et dein ex Græco versum in latinum a Ruffino, ut ipse docet: *Hæc de latino in græcum versa nos rursus transfudimus in latinum.* Quod igitur hodie legimus primum latine, beneficium est Lactantii. BALUZ.—De tempore missi edicti vide Not. ad initium c. 35.

XXXIV.

EDICTUM GALERII.

Inter cætera quæ pro Reipublicæ semper commodis atque utilitate disponimus, nos quidem volueramus antehac, juxta leges veteres et publicam disciplinam, Romanorum cuncta corrigere, atque id providere, ut etiam Christiani, qui parentum suorum reliquerant sectam, ad bonas mentes redirent. Siquidem eadem ratione tanta eosdem Christianos voluntas invasisset, et tanta stultitia occupasset, ut non illa veterum instituta sequerentur, quæ forsitan primum parentes eorumdem constituerant: sed pro arbitrio suo, atque ut hisdem erat libitum, illa sibimet leges facerent, quas observarent, et per diversa varios populos congregarent. Denique cum ejusmodi nostra jussio extitisset, ut ad veterum se instituta conferrent, multi periculo subjugati, multi etiam deturbati sunt; atque cum plurimi in proposito perseverarent, ac videremus nec diis eosdem cultum ac religionem debitam exhibere, nec christianorum Deum observare, contemplatione mitissimæ nostræ clementiæ intuentes et consuetudinem sempiternam, qua

VARIORUM NOTÆ.

Edictum. De hoc edicto vide Eusebium, lib. viii Hist. Eccl., cap. 17.

Ad bonas mentes redirent. Ejurando scilicet Christianam religionem in paganismi gratiam, qui Galerio sola bona religio erat. BAULD.—Lact. l. v, c. 19, ad hoc fortassis edictum respiciens: Sed hæc ipsa ignoratio efficit, ut in persequendis sapientibus tam mali sint, frangantque se illis consulere, illos ad bonam mentem velle revocare.

Primum. Priscæ editiones, primi.

Hisdem. Vel eisdem: apud Eusebium Έξατος; atque ideo legisse videtur, cuique.

Diversa. Adde, loca.

Denique. Heumann. legit proinde, quia in Eusebio est ταραχῶν.

Deturbati. Apud Eusebium legitur ταραχθέντες παντοίους θανάτους ὑπέφραρον. Proinde Lactantius scribere debuit, perturbati et variis moribus affecti sunt. HEUMANNUS.

Observare. Subaudi palam.

Contemplatione. Ita legendum. In ms. est vero contemplatione.

In his. Docti legunt tantum his.

Credidimus. Ms., credimus.

Conventicula sua componant. Hæc de reædificandis Christianorum ecclesiis nonnulli intelligunt; alii de eorum cœtibus celebrandis, quod rectius est: sic Gallice, tenir leurs assemblées.

Ne quid contra disciplinam agant. Plinius 1, lib. x, ep. 82 (79). Si qui contra disciplinam gesserint, id est, egerint. BUN.

Alia autem epistola. Ms., Aliam autem epistolam: aut præponendum per; aut legendum ut repositum est in textu.

Significaturi sumus. Male Ruffinus, indicavimus, rem quasi jam peractam narrans, cum ad futurum referatur. Neque istud tribuendum est errori typographorum, cum hanc lectionem exhibeant tres vetusti codices manuscripti bibliothecæ Colbertinæ. Christophorus et Valesius recte verterunt significavimus. BALUZ.

Perstet. Ms., Perstetur, mendose.—Attamen Bunemannus habet, præstetur incolumis et notam sequentem exhibet.—Præstetur incolumis. Editi, perstet; at ms. perstetur: unde commode, uti Critico quoque anonymo et Henmanno visum, præstetur. Nam Eusebius vertit παραχρησῆ. Si cui tamen placeat

A solemus cunctis hominibus veniam indulgere, promptissimam in his quoque indulgentiam nostram credidimus porrigendam; ut denuo sint Christiani, et conventicula sua componant, ita ut ne quid contra disciplinam agant. Alia autem epistola iudicibus significaturi sumus, quid debent observare. Unde juxta hanc indulgentiam nostram debebunt Deum suum orare pro salute nostra, et Reipublicæ, ac sua, ut undiqueversum Respublica perstet incolumis, et securi vivere in sedibus suis possint.

XXXV.

Hoc edictum proponitur Nicomediæ pridie Kalendas Maias, ipso octies, et Maximino iterum Consulibus. Tunc apertis carceribus, Donate carissime, cum cæteris confessoribus e custodia liberatus es, cum tibi carcer sex annis pro domicilio fuerit. Nec tamen ille hoc facto veniam sceleris accepit a Deo: sed post dies paucos, commendatis Licinio conjuge sua et filio, atque in manu traditis, cum jam totius corporis membra defluerent, horrenda tæbe consumptus est. Idque cognitum Nicomediæ Id. men-

perstet, conferat cap. 18, fin. Respublica staret incolumis. BUN.

In sedibus suis. Ruffinus vertit in laribus, quemadmodum legitur in uno codice Colbertino. Sed alii mss. et editiones habent in laboribus. Christophorus vertit in suis familiis; Valesius, in suis domiciliis. BALUZ.

Hoc edictum proponitur Nicomediæ pridie kalendas maias. Cum in titulo præfati edicti Galerius Maximianus dicatur tribunitiæ potestatis xx constat illud emissum esse post kalendas martias currentis anni (311), quibus tribunitiam potestatem xx auspiciatus est idem Galerius. Post illum diem datum, ex nummis etiam græcis apud Goltzium certum redditur. Ultimus enim, in quo annus Augusti ejus imperii notatur, exhibet hos characteres L. Z. id est, annus septimus. Nam cum, Lactantio teste, kalendis maii anni cccv Augustus renuntiatus fuerit, kalendis maii currentis Christi anni septimum imperii Augustei annum incœpit. Quare cum idem imperator jam deficiens edictum illud promulgavit, apparet Lactantii sententiam Galerii Maximiani nummis corroboratam esse, perperamque scripsisse Valesium in notis Eusebianis, aliosque viros doctos, edictum illud ante mensem martium datum esse (Pagius in Critic. Baron. ad an. Chr. 311, num. 12 et 13).

Prodiit tandem absoluto anno persecutionis viii, ineunte ix, edictum Galerii, quo persecutio penitus extincta, inter kal. martias quibus xx tribunitiam potestatem inchoaverat, et pridie kal. maias, quod Nicomediæ dicit propositum fuisse Lactantius) Dodwellus Diss. Cyprian. XI, num. 82).

Ipsa. Nempe Galerius Maximiano. In ms., ipsa.

Ipsa octies, et Maximino iterum Consulibus. Anno scilicet 311, Maximino; in ms., Maximiano.

E custodia. In ms., et custodia.

Fuerit. Vel fuisset.

In manu. Pro in manum, in sexto casu pro quarto: infra cap. 39, sub initium, in matrimonio postulat; et sæpe apud eundem Lactantium; lib. iii, cap. 3: Quæ in rerum natura cadunt; lib. iv, cap. 17: In terra toto et corpore et ore projectum; lib. de Opif. cap. 2, in e: sunt relegata regione.

Membra defluerent. Nonnulli mallent, diffuerent, ut est lib. iii Div. Institut. cap. 1, corruptum vanescit, ac diffluit; et cap. 20: Corpus relictum ab anima

sis ejusdem, cum futura essent vicennalia Kalendis Martiis impendentibus.

XXXVI.

Quo nuntio Maximinus audito, dispositis ab Oriente cursibus pervolavit, ut provincias occuparet, ac Licinio morante, omnia sibi usque ad fretum Chalcedonium vindicaret. Ingressusque Bithyniam, quo sibi ad præsens favorem conciliaret, cum magna omnium lætitia sustollit censuram. Discordia inter ambos imperatores, ac pene bellum. Diversas ripas armati tenebant. Sed conditionibus certis pax et amicitia componitur, et in ipso freto foedus fit, ac dexteræ copulantur. Rediit ille securus, et sit qualis in Syria et in Ægypto fuit. In primis indulgentiam Christianis communi titulo datam tollit, subornatis legationibus civitatum, quæ peterent, ne intra civitates suas Christianis conventicula extruere liceret, ut suavis coactus et impulsus facere videretur, quod erat sponte factu-

rus. Quibus annuens, novo more sacerdotes maximos per singulas civitates singulos ex primoribus fecit, qui et sacrificia per omnes deos suos quotidie facerent, et veterum sacerdotum ministerio subnixi darent operam, Christiani neque fabricarent, neque publice aut privata colerent: sed comprehensus suo jure ad sacrificia cogere, vel iudicibus esserent. Parumque hoc fuit, nisi etiam provinciis ex altiore dignitatis gradu singulos quasi Pontifices superponeret; et eos utrosque candidis chlamydis oratos jussit incedere. Facere autem perabat, quæ jamdudum in Orientis partibus fecerat. Nam cum de mentiam specie tenus profiteretur, occidi servos debuit, debilitari jussit. Itaque confessoribus efforbantur oculi, amputantur manus, pedes detrahebantur, nares vel auricula desecabantur.

XXXVII.

Hæc ille molens, Constantini litteris deterretur.

VARIORUM NOTÆ.

diffuit. Utrobique in mss. rec. et omnibus fere editis est defuit.

Id. mensis ejusdem. Cum hic ante mensis in ms. sit vacuum duarum duntaxat litterarum spatium, nullam aliam vocem substituere posse credidi quam *Id.* pro *Idibus* mensis ejusdem maii, quo mense maio obiit Galerius anni æræ Vulgaris 311. — *Nicomedia...* mensis ejusdem. In ms. legitur: *Idque cognitum Nicomediae mensis quidem, quum futura essent vicennalia Kl. Mar. impendentibus.* Bux.

Kalendis martiis impendentibus. Scilicet sequentis anni 312.

Maximinus. In ms. *Maximianus.*

Pervolavit. Heumann. legit *provolavit*, quia apud Livium legitur, *inensis hastis provolant duo Fabii.* — *Pervolavit.* Heum. *provolavit.* Bene, nisi *pervolavit* indicat diligentiam in accelerando itinere, ut *per* in compositis auget vim verbi: unde interpres Gall., *se rendit en diligence dans l'Orient.* Bux.

Fretum Chalcedonium. Id est, Bosphorum Thracium, cui adjacet in Bithynia Chalcedon.

Ad præsens. Lactantius Instit., l. vii, c. 6: *Et quæ alia non nisi ad præsens valent*; cap. 10: *Vitia omnia temporalia sunt; ad præsens commoventur*; cap. 15: *Quamvis ad præsens virtutem Dei hominibus ostenderet*; libro de Ira Dei, cap. 22: *Non ad præsens nozium quemque punit.* COLUMB.

Sustollit. Heuman. legit *sustulit.*

Discordia. Ms., *Discordiam.*

Pene. In ms., *pena, male.*

Diversas ripas. Id est, littora freti Chalcedonii. — *Diversas ripas.* Littora freti Chalcedonii armati tenebant; in Bithyniæ ora Maximiani, in Thraciæ, Liciniani. CELL.

Armati. In ms., *armata.*

Freto. In ms., *fretu.*

Rediit ille. Scilicet Maximinus.

Communi titulo. Ita legendum esse consent doctissimi viri Cotelierus, Cangius, Cuperus et Columbus. Respicit enim Lactantius ad Constitutionem editam, cap. xxxiv, quæ pro more tum recepto inscripta erat nominibus Maximiani Galerii et Maximini Dazæ, id est, *communi titulo.* In ms. est corrupte *tutelo.*

Conventicula extruere liceret. Conventicula, id est, Ecclesias.

Ut suavis coactus et impulsus facere videretur. Ita ms. Recte quidem, ut puto. *Suasus a suadeo.* *Suadere* autem *legem*, est communibus suffragiis postulare legem. Gallice dicerem, *porter tout son suffrage sur une loi.* Itaque, ut *suavis coactus*, est quasi diceret, *comme y ayant été porté par les suffrages de toutes les*

villes qui demandaient cette loi.

Maximos. In ms., *Maximus.*

Deos. In ms., *dos*: forte etiam: *domos suos*, quod bonum sensum efficit. Elige.

Per omnes deos suos. Id est per omnia deorum suorum templa, seu in omnibus templis.

Subnixi. In ms., *subnexi.* — *Ministerio subnixi.* Ex more Lactantii, lib. iv Inst., cap. 10: *Juridicium subnixi*; lib. iv, cap. 10: *Potestate subnixum*; lib. v, cap. 6: *Gladiatorum potestate subnixi.* Bux.

Darent operam, Christiani neque fabricarent. Subaudiendum *ut.* *Vellens faceres, pro vellem ut facerem.* *Quam vellem domi mansissas, pro ut domi mansissas.*

Colerent. Malleum cum Galeo, Critico amantia, Heumanno, coirent. Bux.

Comprehensus. In ms., *comprehensusus.*

Cogerent. In ms., *cogere.*

Parum hoc fuit, nisi etiam. *En Lactantii stryam,* lib. i, cap. 10: *Parum videbatur nisi etiam*; lib. i, cap. 9: *Parum habent... nisi etiam*; lib. vii, cap. 3: *Et hoc parum est... nisi etiam.* Bux.

Superponeret. Hoc verbum, inquit Columbus, frequentissimum illo ævo; addit occurrere etiam apud Minucium Felicem. Lactantius ipse lib. ii, cap. 2: *Quid capitibus vestriq terram superponitis?* Bux.

Candidis chlamydis. etc. Scilicet candidi coloris vestes induebant sacerdotes, exceptis iis, qui inferis operabantur, uti notissimum est. Et sic in specie docet Porphyr., iv, 19 de Abst. *πεπορτας* Jovis in Creti usos esse ejusmodi vestimentis. Silius, lib. iii, sacerdoti *vestem niveam* tribuit; Plinius Druidibus *candidam*, lib. xvi, c. ult., et Apuleius Antistibus *sacrorum candidum linteamen*, lib. ii. CUPER.

Quæ jamdudum. Quod adverbium deest in prisca editis; legitur autem in ms.

Clementiam specie tenus. Nihil frequentius his verbis sic junctis apud Lactantium; nec attinget, opinor, exscribere. Inter tant varia autem genera crudelitatis illud pessimum genus est, cui *clementiæ species falsis blanditur*: *ille gravior, ille sævior est carnifex, qui neminem statuit occidere.* Lactant., lib. v Divin. Inst., cap. 11.

Debilitari jussit. Id est, mutilari, quemadmodum illi, verbi gratia, Confessores, quibus candenti ferre, debilitati fuerunt sinistri poplites. Vide Eusebium, lib. viii, cap. 42, et lib. i de Vita Constantini, cap. 58, ubi in Interpretatione Valesii irrepsit per errorem nomen *Licini*, pro nomine *Maximini*.

Litteris. In ms., *litteras.* De his litteris vide Eusebium, Histor. Eccles., lib. ix, cap. 9.

Dissimulavit ergo. Et tamen si quis incidere, mari occulte mergebatur. Consuetudinem quoque suam non intermisit, ut in palatio per singulos dies sacrificaretur. Et hoc primus invenerat, ut animalia omnia, quibus vescebatur, non a coquis, sed a sacerdotibus ad aras immolarentur, nihilque prorsus mensæ apponeretur, nisi aut delibatum, aut sacrificatum, aut per usum mero; ut quisquis ad cœnam vocatus esset, inquinatus inde atque impurus exiret. In cæteris quoque magistri sui similis. Nam si quid reliqui, vel Diocles, vel Maximianus reliquerunt, hic abrasit, sine ullo pudore auferens omnia. Itaque horrea privatorum claudebantur, apothecæ obsignabantur, debita in futuros annos exigebantur. Hinc fames, agris ferentibus; hinc charitas inaudita. Armentorum ac pecorum greges ex agris rapiébantur ad sacrificia quotidiana, quibus eos adeo corruerat, ut aspernarentur annonam, et effundebant passim

A sine delecta, sine modo; quum satellites universos, quorum numerus ligens erat, pretiosis vestibus et aureis nummis expungeret, gregariis et tyronibus argentum daret, barbaros omni genere largitionis honoraret. Nam quod viventium bona vel aufererat, vel dona suis dabat, [prout] quisque petierat aliena, nescio an [non] agendas illi fuisse gratias putem, quod more clementium latronum incrementa spolia detrahebant.

XXXVIII.

Illud vero capitale, et supra omnes, qui fuerunt, corrupendi cupiditas, quid dicam nescio, nisi cæca et effrænata, et tamen his verbis exprimi pro indignatione sua non potest. Vincit officium linguæ sceleris magnitudo. Eunuchi, lenones scrutabantur omnia. Ubi cumque liberalior facies erat, secedendum patribus ac maritis fuit. Detrahebantur nobilibus sœminis

VARIORUM NOTÆ.

Mergebatur. In ms. *mergebantur.*

Palatio. In ms. *Palatium.*

Delibatum. Erat particula cœnæ paratæ, quam decerpam diis offerrebant. Solebant autem cibos etiam libare. Sil. Ital., lib. 7:

Primum Vestæ detersit honorem,
Undique et in mediâ jecit libamina flammam.

Quod Dionysius Halicarn., iv Antiquit. Rom., dicit, *Cœnorum primitias libare.* GRÆVIUS.

Sacrificatum. Est, quod ex victimis diis oblata præcisum erat in epulas, ut solebant partem victimarum prosecare et adolere, partem sacerdotum et sacrificantium epulis reservare. GRÆVIUS.

Perfusum mero. Scilicet quo solebant supplicare, ut hi cibi quasi sacrarentur, Quis enim ignorat thuro et vino solitos veteres supplicare, etiam inter epulas? Horat., iv Carmin., 5, de Augusto:

Te mensis adhibet deum.
Te multa prece, te prosequitur mero
Defuso pateris, et laribus tuum
Miscet nomen.

GRÆVIUS.

Magistri sui similis. Scilicet Galerij Maximiani. Ita supra, cap. 21 *magnitudinis suæ simillimos.*

Reliqui. Heumannus delet hoc verbum.

Apothecæ. Id est, cellæ vinarie, de qua voce Phædrus, lib. iv, fab. 4.

Debita. Heuman. addit *tributa.*

Hinc fames, agris ferentibus. Ita ms. nihil mutandum. *Agris ferentibus*, id est, licet agris ferentibus. Vide præcedentia *abrasit... horrea privatorum claudebantur*, etc. Editi legunt *non ferentibus*, minus bene. — *Hinc fames, agris ferentibus.* Alii corrigunt, *agris non ferentibus*; alii, *agricolis non ferentibus*. Et recte Nurrius: *Quamvis*, inquit, agri multos fructus ferrent, homines tamen fame encabantur; quia Maximij satellites et vina cuncta, et fruges omnes, ac quæcumque agri ferrent, immani crudelitate auferbant, ut ea in fisci publ. gratiam aliis in regionibus vendarentur. Bux.

Armentorum, etc. Hæc omnia valde corrupta sunt tum in ms. tum in editis, ita ut vix intelligi queant. Ea vero sic legenda esse credidi: *Armentorum ac pecorum greges ex agris rapiébantur ad sacrificia quotidiana, quibus aulicos adeo corruerat, ut aspernarentur annonam; et effundebant passim sine delecto, sine modo, cum satellites universos, quorum numerus ligens erat, pretiosis vestibus et aureis nummis excoleret* (id est, demulceret), *gregariis et tyronibus argentum daret, barbaros omni genere largitionis honoraret.*

Eos. Vel suos, id est, *aulicos.*

Corruerat. Quia jam mos invaluerat, ut in conviviis carnes præberentur, quæ Idolis oblatæ fuerant.

Effundebant. Alii, *effundebat.*

Satellites. In ms. *lites*, sine ulla lacuna: verum cum doctiss. Toinardo et Tullio reposui *satellites*; nostraque correctio confirmatur tum ex sequentibus *dono suis dabat*, tum ex Ruffino, lib. viii, cap. 47: *Unde et montes auri, ut ita dixerim, congregatos familiaribus suis ac satellitibus largiebatur*; et Lactantius infra, cap. 38, sub lineam: *His satellitibus et protectoribus cinctus.*

Expungeret. Ms., *Expungerent.* — *Aureis nummis expungeret.* Quod est, *satellites pretiosis vestibus et aureis nummis. Rejiciendi genus est, protipus aliud invenem.*, Seneca, lib. iv, Ben., c. 40: *Mittere, et munus munere expungere.* Bux.

Barbaros omni genere largitionis honoraret. Ms., *omni genere largitionibus.*

Prout. In ms. desideratur. — *Dabat, ut quisque.* Prius editi, *dabat prout quisque.* In ms. teste critico anonymo, *dabatur quisque*: hinc ille criticus rectius fuit, *dabatur, ut quisque*, addo, aliorum *prout* me nusquam alibi in Lactantio observasse. Bux.

Nescio an [non] agendas illi fuisse gratias putem. Lego cum Cupero *an non*, quod est ironia. Non deest in ms.

More clementium latronum. Sic Salvianus: *Latrones hoc proverbio uti solent, ut quibus non auferunt vitam, dedisse se dicant.*

Capitale. In ms., *Capitali.*

Et. Ita ms. Aliis *ei*, pro *et*.

Quid dicam nescio. Lactantius, lib. i, cap. 21: *Nam de infantibus, qui Saturno immolabantur propter odium Jovis, quid dicam nescio.*

Exprimi pro indignatione sua non potest. In ms., *exprimere.* Quod si legas, deesse videtur *Mens*; atque sic esset legendum, *et tamen his verbis [mens] exprimere pro indignatione sua non potest.* Sic Lactantius, lib. vi Divin. Institut., cap. 23: *Quibus hoc verbis, aut qua indignatione tantum nefas prosequar? vincit officium linguæ sceleris magnitudo.*

Nobilibus sœminis. Augebat indignitatem rei, quod nobiles essent. Nam servile prorsus, et liberis corporibus detestabile erat, sic considerari. Servitia sic solebant a mangonibus inspicienda sisti licitantibus. COLUMB. — Ruffinius, lib. viii, cap. 47: *Cui etiam inter cætera hoc etiam singulare studium erat, ne ullam non dico urbem, sed vel breve oppidum, absque adulterio nobilitum matronarum, quæ per loca fuissent respectæ, vel corruptione virginum præteriret.* Latinis sœ-

vestes, itemque virginibus, et per singulos artus inspiciebantur, ne qua pars corporis regio cubili esset indigna. Si qua detractaverat, in aqua necabatur; tamquam majestatis crimen esset sub illo adultero pudicitia. Aliqui, constupratis uxoribus, quas ob castitatem ac fidem carissimas habebant, quum dolorem ferre non possent, se ipsos etiam necaverunt. Sub hoc monstro, pudicitiae integritas nulla, nisi ubi barbaram libidinem deformitas insignis arcebat. Postremo hunc jam induxerat morem, ut nemo uxorem sine permisso ejus duceret, ut ipse in omnibus nuptiis prægustator esset. Ingenuas virgines imminutas servis suis donabat uxores. Sed et Comites ejus sub tali Principe imitabantur [hoc exemplum, et civium] suorum cubilia impune violabant. Quis enim vindicaret? Mediocrium filias, ut cuique liberat, rapiebat. Primariae, quae rari non poterant, in beneficiis petebantur; nec recusari licebat, subscribe Imperatore, quin aut pereundum esset, aut habendus gener aliquis barbarus. Nam fere nullus stipator in latere ei, nisi ex gente horum, qui a Gothis tempore vicennialium terris suis pulsi,

A Maximiano se tradiderunt, malo generis humani, ut illi barbaram servitutem fugientes, in Romanis dominarentur. His satellitibus et protectoribus cinctus, Orientem ludibrio habuit.

XXXIX.

Denique quum libidinibus suis hanc legem dedisset, ut fas putaret quidquid concupisset, ne ab Augusta quidem, quam nuper appellaverat matrem, potuit temperare. Venerat post obitum Maximiani ad eam Valeria, quum se putaret in patribus ejus latius moraturam, eo maxime quod habebat uxorem. Sed animal nefarium protinus inardescit. Adhuc in atris vestibus erat mulier, nondum luctus tempore impleta. Legatis praemissis in matrimonio postulat, ejectura uxorem, si impetrasset. Respondit illa libere, quae sola poterat: primo non posse de nuptiis in illa ferali habitu agere, tepidis adhuc cineribus mariti sui, patris ejus; deinde illum impie facere, quod sine fidam conjugem repudiet, idem utique facturus et sibi; postremo, nefas esse illius nominis ac loci feminam sine more, sine exemplo, maritum alterum experiri. Nuntiatur homini quid esset ausa. Libid

VARIORUM NOTÆ.

minæ non solæ sunt, quæ viris junctæ sunt, sed et virgines. Glossaria Labbei, *Fœmina*, θήλεια quam vocem vulgo per *fœminea*, seu quæ fœminei sexus est, interpretantur, quod virginibus quoque proprium est.

BAULDRI.

Vestes. In ms., *Vris*, male.

Per singulos artus inspiciebantur. Casaubonus notat, ut servos, sic et servas nudas ab emptoribus fuisse inspectas. Non absimilis (inquit Tollius) olim Persarum licentia, et hodie Turcarum, atque item Persarum.

Detractaverat. Ms. legit *detractaverat*.

Tanquam majestatis crimen esset sub illo adultero pudicitia. Ita ms. Nescio quo pacto dictio *pudicitia*, tam necessaria ad hujus loci intelligentiam, in nulla editione reperitur.

Castitatem ac fidem. In ms., *castitate ac fide*.

Monstro, pudicitiae. Ministro constanter legitur in ms. quod ferri non potest; dictio enim *ministri* non convenit *Principi*. Legendum, *Sub hoc monstro, pudicitiae integritas nulla*; aut, *Sub hoc monstro impudicitiae, integritas nulla.* ALMELOV. et BAULDRI.

Ut ipse in omnibus nuptiis prægustator esset. Id est, novam nuptam defloraret; si hoc verbo uti licet.

Ingenuas virgines imminutas. Imminutas, id est corruptas, vel violatas. Proba ms. codicis lectio; nec mutanda, siquidem ipsemet Lactantius, Div. Institut., lib. 1, cap. 10, paulo ante finem, de spurco illo Jove Paganorum ait: *Reliquam suam vitam in stupris adulterisque consumpsit. Omitto virgines quas imminuit.*

Comites. Id est, aulæ proceres, qui principem secabantur.

Imitabantur [hoc exemplum, et civium] suorum, etc. Ms., *Imitabatur*, mendosum. Per *hoc exemplum et civium*, quindecim litterarum lacunam manuscripti codicis supplevi. Aliter tamen legi posset, cum propius insipienti apparent in ms. duæ litteræ *Tr.* quæ priores sunt litteræ vocis *Tribuni*.

In Beneficiis. Beneficium eo loco significat remunerationem concessam ob quædam munia recte suscepta et perfecta.

Recusari licebat. Ita ms. Mallet, *recusare licebat*, metu submersionis.

Stipator in latere ei. Sic reposuerunt editores, pro *in lata rei*, quod est in ms. corrupte.

A Gothis... pulsi. Ad Galerium Maximianum Caesarem confugerunt, et postea se Maximino, quem Galerius adoptaverat, adjunxerunt, et in numerum Satellitum ac protectorum ejus allecti sunt. BALUZ.

Protectoribus. Id est, corporis custodibus.

Orientem ludibrio habuit. Ms. pro *ludibrio*, habet *indibria*, corrupte. Hæc mire conveniunt cum extremis verbis capitis 19: *Daia vero... accepit Orientem calcandum atque conterendum.*

Concupisset. Sic et Lactantius, *audisset, quæsisset.*

Matrem. Propter Maximini adoptionem a Maximiano Galerio factam, cujus uxor et vidua erat Valeria.

Ad eum. Scilicet Maximinum Daïam, in cujus aulam illa post mariti mortem concesserat, ibi se latius moraturam esse putans, spreto Licinio, cui eam Galerius commendaverat. BALUZ.

Praemissis. Ms., *primis*. — Buneman. sequitur ms. et habet, *Legatis primis*, notamque sequentem exhibet: — *Legatis primis.* Editi omnes, *legatis praemissis.* At ms. *primis.* Ad indicandam impudentiam videtur dixisse legatis primis, id est *per primos jam legatos.* BUX.

Quæ sola poterat. Subaudi, *libere respondere.* Non verebatur enim, ne ipsam vi stupraret, vel necaret Maximinus. Tantum scilicet in Imperatoris uxorem riduam non audebat tyrannus. HEUMANNUS.

Ferali. Ms. *fedali*, corrupte.

Patris ejus. Scilicet Galerii Maximiani, qui erat per adoptionem pater Maximini.

Fidam. In ms. *fidem*. Forte, *fidelem*, brevialis litteris.

Nominis ac loci. Id est, dignitatis. lib. v Institut. cap. 1: *Non ignobilis.... loci.* Spartianus in Antonino Geta, cap. 3: *Sed jam optimi in republica loci.* Lamprius in Alex. Sever., cap. 5: *Non magni satis loci.* BUX.

Feminam. In ms. *femina*.

Sine exemplo. Via exemplum secundarum nuptiarum in Augusteis feminis habemus, præter Lucillæ Lucii Veri uxoris, quam post viri mortem pater Marcus Antonius Claudio Pompeiano seni, equitis Romani filio, invitam tamen tradidit. Vide *Capitolin.* in Marco, cap. 20.

Homini. Pro illi, scilicet Maximino.

in iram furoremque convertitur. Statim mulierem A
proscribit, bona ejus rapit, aufert comites, spadones
in tormentis necat, ipsam cum matre in exilium re-
legat; nec in locum certum: sed huc atque illuc præ-
cipitem cum ludibrio exturbat, et amicas ejus afficto
adulterio damnat.

XL.

Erat clarissima fœmina, cui ex filiis juvenibus jam
nepotes erant. Hanc Valeria tamquam matrem alteram
diligebat, cujus consilio negatam sibi suspicatur. Dat
negotium Præsidi Eratino, ut eam cum dedecore inter-
ferat. Huic aliæ duæ adjunguntur, æque nobiles,
quarum altera Vestalem famulam virginem Romæ re-
liquerat, fugitivæ tunc Valeriæ familiaris. Altera vi-
rum habuit senatorem, non nimis Augustæ proxima. B
Sed utraque ob eximiam pulchritudinem corporis ac
pudicitiam necabatur. Rapiuntur subito mulieres, non
ad judicium, sed ad lactrocinium. Nec enim quisquam
accusator extabat. Invenitur quidam Judæus ob alia
facinora reus, qui spe impunitatis inductus, adversus
insontes mentiatur, Judex æquus et diligens extra ci-
vitatem cum præsidio, ne lapidibus obruatur, protu-
lit. Agebatur hæc tragœdia Nicææ. Inrogantur tor-
menta Judæo, dum quæ jussus ferat diceret; hæ ne] lo-
querentur, pugnis a tortoribus coercentur: inno-

centes duci jubentur. Fletus et comploratio, non illius
tantum mariti, qui aderat bene meritæ uxori, sed om-
nium, quos res indigna et inaudita contraxerat. Ac ne
impetu populi de carnificum manibus raperentur,
promoti militari modo instructi velites et sagittarii
prosequuntur. Ita mediæ inter cuneos armatorum ad
supplicium deductæ. Jacuissentque insepultæ, domes-
ticis in fugam versis, nisi eas furtiva amicorum mise-
ricordia sepelisset. Nec adultero impunitas promissa
persolvitur: sed patibulo affixus, aperuit omne mys-
terium, et sub extremo spiritu inquit omnibus, qui
videbant, [ac] innocentes et occisas esse testatur.

XLI.

Augusta vero in desertas quasdam solitudines
Syriæ relegata, patrem suum Diocletianum per occultos
gnarum calamitatis suæ fecit. Mittit ille legatos,
et rogat ut ad se filiam remittat. Nihil proficit. Ite-
rum ac sæpius obsecrat. Non remittitur. Postremo
cognatum suum quemdam militarem ac potentem
virum legat, qui eum beneficiorum suorum admoni-
tum deprecetur. Is quoque, imperfecta legatione,
irritas preces renuntiat.

XLII.

Eodemque tempore senis Maximiani statuæ Con-
stantini jussu revellebantur, et imagines cum quo pic-

VARIORUM NOTÆ.

Comites. Hic feminini generis.

Ipsam cum matre in exilium relegat. Valeriam nempe C
cum Prisca Diocletiani uxore, de qua pluribus actum
est ad cap. 15. *Ipsam*, in ms. *ipsa*.

Amicas ejus. Scilicet Valeriæ.

Afficto. Ms. *afficto*, corrupte.

Suspicator. Sic in ms. *Editi vero suspicabatur.*
Maximinus scilicet *suspicator*.

Eratino. Locus videtur corruptus: Præsidis no-
men est. BALUZ. — Forsan *Eratino*, ut sit Græcum
ἐρατίνων, quod idem ac *ἐπάσιμος*. Attamen Heumannus
loco *Eratino* suspicatur legendum esse *prolinus*, quod
verbum Lactantio est familiare, ut videtur hujusce
libri cap. 29, 30 et 39.

Famulan. Nonnulli legere volunt jure ac merito
filiam.

Fugitivæ. In ms. *furtive*, male.

Non nimis Augustæ proxima. Ita ms. Nonnulli legere
volunt *non minus*; alii *non nihil*.

Necabatur. Ms. *necabantur*.

Invenitur quidam Judæus, etc. Non hoc primum A
Maximino inventum. Præverat enim illi vir boni
exempli Nero, cum Octavianam uxorem repudiare vel-
let in gratiam Poppeæ. Vide Tacit. lib. xiv *Annalium*.

Judex æquus et diligens. Ironice dictum.

Obruatur. Scilicet a civibus, qui earum innocentiam
noverant; vel forte, ne Judæus ipse ob falsum testi-
monium lapidibus obruatur.

Jussus erat diceret; hæ ne loquerentur. Sic restituit
criticus anonymus, qui ms. inspexerat in quo qua-
tuordecim circiter desunt litteræ. Alii legunt *jussus*
clam erat, palam, et sic legendum esse conjiciebat
doctissimus Nic. Heinsius. At in ms. legi *loquerentur*
et *coercentur*, quæ nolui mutare.

Jubentur. Adde, ad supplicium.

Tantum. Ms. *tanti*.

Contraxerat. Id est, advocaverat ad spectaculum.

Manibus. In ms. *manus*.

Promoti. Vel *progressi*, vel ut volunt quidam, duces
militares, qui ad ordines priores promoti sunt.

Instructi velites et sagittarii prosequuntur. Sic lego
cum Baluzio inter suæ editionis errata, cum sit in
ms., *instructibile mens essagittarii*, nullo sensu, et sit
idem litterarum numerus. Recte enim hic (inquit)
conjunguntur *velites et sagittarii*, cum utriusque sint
levis armaturæ milites.

Jacuissentque. Ita ms. et recte. Deest *que* in priscis
editionibus.

Adultero. Scilicet Judæo. *Adultero*, in ms., *adul-
terio*.

Aperuit. Heumannus legit *aperit*.

Inquit. Ms. in *quod*. Redundat hoc verbum, vel
mutandum ut fecimus, cum additione conjunctionis,
ac quæ deest in ms. quasi diceret, *sub extremo spi-
ritu locutus est, vel ait omnibus qui videbant, ac inno-
centes occisas esse testatur*.

Augusta. Valeria nempe, Galerii Maximiani vidua.

Gnarum. Ms. *magnarum*, male.

Calamitatis. In ms., *calamitates*.

Deprecetur. Ms. *Deprecatur*. — *Deprecetur.* Valde
preceatur. Cic. lib. ii, epist. 24: *Legatos senatus non
ad deprecandam pacem, sed ad bellum denuntiandum
miserat*. — *Deprecetur.* Ms., *deprecatur*. Illud prius
rectius, pro *preceatur*, ex indole Lactantii, cujus
exempla indicari ad lib. iii Instit. cap. 17. BUN.

Imperfecta legatione. Ita ms. nonnulli eruditi legi
volebant, *perfecta legatione*. Quam ultimam lectio-
nem valde probat Bunemannus notam sequentem
exhibens: — *Perfecta legatione*. Sic omnino cum
Heinsio legendum pro *eddi*. ex ms. imperfecta; nisi
malis, jam *perfecta legatione*. BUN.

Eodemque tempore. Ita ms. Duo eruditi viri vellent,
eodem quoque tempore.

Senis. In ms. *senex*.

Maximiani. Herculli nempe.

Senis Maximiani statuæ... revellebantur. Confir-
mantur ab Eusebio, hist. Eccl. lib. viii, cap. 13;
lib. i Vitæ Constantin., cap. 47, de quibus disputa-
nt Baluzius et Nurrius. BUN.

Imagines cum quo pictus esset. Ita ms. absque ulla
lacuna. Post *imagines*, videtur deesse *illius*.

tus esset, detrahebantur. Et quia senes ambo simul plerumque picti erant, et imagines simul deponabantur amborum. Itaque quum videret vivus, quod nulli unquam imperatorum acciderat, duplici agitudine affectus, moriendum sibi esse decrevit. Jacabat se hæc atque illuc, æstuante anima per dolorem, nec somnum, nec cibum capiens. Suspiria et gemitus, crebræ lacrymæ, jugis volutatio corporis, nunc in lecto, nunc lumi. Ita viginti annorum felicissimus imperator, ad humilem vitam dejectus adeo, et proculcatus injuriis, atque in odium vitæ dejectus, postremo fame atque angore confectus est.

XLIII.

Unus jam supererat de adversariis Dei, cujus nunc exitum rogamque subnectam. Cum haberet simulationem adversus Licinium, quia prælatus est à Maximiano fuerat, necet noper cum eo amicitiam confirmasset, tamen ut audivit Constantini sororem Licinio esse desponsam, existimavit affinitatem illorum imperatorum contra se copulari. Et ipse legatos ad urbem misit occulte, societatem Maxentii atque amicitiam postulatum. Scribit etiam familiariter. Recipiuntur legati benigne, sit amici-

lia, utriusque imagines simul locantur. Maxentius tanquam divinum auxilium libenter amplectitur. Jam enim bellum Constantino indixerat, quasi necem patris sui vindicaturus. Unde suspicio incidit senem illum tam exitabilem finxisse discordiam cum filio, ut ad alios succidendos viam sibi faceret, quibus omnibus sublatis, sibi ac filio totius orbis imperium vindicaret. Sed id falsum fuit. Nam id propositi habebat, ut et filio, et cæteris extinctis, se a Diocletianum restitueret in regnum.

XLIV.

Jam mota inter eos fuerant arma civilia. Et quamvis se Maxentius Romæ contineret, quod responsum acceperat, perituro esse, si extra portas urbis exisset; tamen bellum per idoneos duces gerebat. Plus virium Maxentio erat, quod et patris sui exercitium receperat a Severo, et suum proprium à Mauris atque Italis nuper extraxerat. Dimicatum, et Maxentiani milites prævalebant; donec postea confirmato animo Constantinus, et ad utrumque paratus, copias omnes ad urbem propius admovit, et e regione Pontis Mulii condescit. Imminebat dies, quo Maxentius imperium ceperat, qui est ad sextum

VARIORUM NOTÆ.

Senes ambo. Diocletianus scilicet, et Maximianus Herculius.

Cum videret vivus. Diocletianus, cujus viventis imagines deponebantur; quia conjunctæ erant cum imaginibus Herculii.

Nalli. In ms., nulla.

Duplici ægritudine. Scilicet ob contumeliam tum filie, tum sibi illatam. Hæc.

Anima. In ms., animam.

Per dolorem. Id est, præ dolore, vel propter dolorem.

Suspiria. Cuspinianus in Diocletiano: *Quidam dicunt stupore mentis, et longa ægritudine confectum, animam inter suspiria efflasse. Ex CREPENO.*

Adeo. Viri docti legebant a Deo.

In odium vitæ dejectus. Ita ms. licet mox præcesserit dejectus. Quare plures legere mallent dejectus; alii adductus, ut Cicero in odium, in invidiam adducere. — In odium vitæ dejectus. Legitur pro dejectus, deductus apud Buneman. qui notam sequentem dedit: — In odium vitæ deductus. Ita Grævius correxit. Lactantius lib. II, cap. 1: *Ad extremam mendicandi necessitatem deductus*; lib. II, cap. 1: *deductus ad... cœcitatem*. Val. Max. lib. I, cap. 1: *Regulus ad captivi fortunam deductus*. Ipsa phrasid vix invenitur. BUN.

Fame atque angore confectus est. Alii eum morbo aquæ intercutis extinctum ferunt, alii veneno, Suidas suspendio. Ut ut se res habeat, perisse eum constat anno 312, ante nuptias Licinii et Constantiæ.

PAGIUS.

Unus supererat. Nimirum Maximinus cognomine Baza vel Baia, adhuc qui Orienti præerat.

Quia. In ms. qui ad.

Ut. In ms. bis repetitur ut, ut.

Constantini sororem. Constantiam, quæ postea sic Ario favit, ut etiam fratrem suum ad eum protegendum impelleret. BALUZ.

Desponsam. Id est, desponsatam.

Postulatum. In ms. legitur postulatum; editi habent postulans. Scripsimus postulatum, quod rectius videtur.

Familiariter. Id est, amice.

Necem patris sui. Maximiani Herculii, quem Constantinus strangulari jusserat apud Massiliam. Lactantius lib. II: *Maxentius occasiones gerendi adversus Constantinum belli querebat, seque dolere propter obitum patris sui simulans, cui mortis causam Constantinus præbisset*. BALUZ.

Senem illum. Maximianum Herculium.

Tam exitabilem. Sic reposui, cum in ms. sit stabilem, cum defectu trium aut quatuor initialium litterarum. Potest etiam legi, si mavis, detestabilem, supprimendo tam.

Finxisse Discordiam. Eutropius lib. X: *Inde ad Gallias profectus est, dolo composito, tanquam a filio eius expulsus*. BALUZ.

Succidendos. In ms. succedendos.

Jam mota inter eos fuerant arma civilia. Inter Constantinum et Maxentium, ab anno nempe 311.

Responsum. Ab oraculo scilicet.

Duces. Ms., ducere.

Et suum proprium. Locutio Lactantiana: lib. IV, cap. 14: *Suum proprium*; lib. III, cap. 10 et lib. IV, cap. 40: *Suo proprio*; lib. V, cap. 2: *Alii suo proprio adversus justos odio*; et de Opif. cap. 2: *Singulis autem generibus ad propulsandos impetus externos sua propria munimenta constituit*.

Italis. Heum. putat, et quidem recte, legend. esse *Getulis*, qui Mauris erant proximi. — *De Mauris atque Italis*. Heuman. ingeniose, *de Mauris ac Getulis*. Nempe enim hi vicini jungantur. Tolerari tamen potest ms. recepta lectio; nam vel maxime necessarium fuit, etiam ex Italis, quippe propinquioribus locis extractum exercitum Romam versus contrahere. BUN.

Dimicatum, etc. Heumannus legit, *Dimicatum est*. *Ad utrumque paratus*. Eventum puta peremptorium, citam mortem, aut victoriam factam. Apud Virgilium Æneidos, l. II, v. 61:

Fidens animi, atque ad utrumque paratus. Pontis Mulii. Sequor ms. qui haud secus habet. In editis est *Mulvii*, quod verum est nomen, hodie *Ponte Mole*.

kalendas novembris; et quinquennalia terminabantur. Commonitus est in quiete Constantinus, ut cœlestē signum Dei notaret in scutis, atque ita prælium committeret. Fecit ut justus est, et transversa X littera, summo capite circumflexo, Christum in scutis notat. Quo signo armatus exercitus capit ferum. Procedit hostis obviam sine imperatore, pontemque transgreditur. Acies pari fronte concurrunt. Summa vi utrinque pugnatur. Neque his fuga nota, neque illis. Fit in urbe seditio, et dux increpitatur, velut desertor salutis publicæ. Tumque repente populus (Circenses enim natali suo edebat), voce subclamat, Constantinum vinci non posse.

Qua voce consternatus proripit se, ac vocatis quibusdam Senatoribus, libros Sibyllinos inspici jubet, in quibus reperit, illo die hostem Romanorum esse periturum. Quo responso in spem victoriæ inductus procedit, in aciem venit. Pons a tergo ejus scinditur. Eo viso, pugna crudescit, et manus Dei supererat aciei. Maxentianus proterretur; ipse in fugam versus properat ad pontem, qui interruptus erat, ac multitudine fugientium pressus, in Tiberim deturbatur. Confecto tandem acerbissimo bello, cum

A magna Senatus populique Romani lætitiâ susceptus Imperator Constantinus, Maximini perfidiam cognoscit, litteras deprehendit, statuas et imagines invenit. Senatus Constantino, virtutis gratia, primi nominis titulum decrevit, quem sibi Maximinus vindicabat, ad quem victoria libertatē Urbis quam fuisset allata, non aliter accepit, quam si ipse victus esset. Cognito deinde Senatus decreto, sic exarsit dolore, ut inimicitias aperte profiteretur, convicia joci mixta adversus imperatorem maximum diceret.

XLV.

Constantinus, rebus in Urbe compositis, hyeme proxima Mediolanum contendit. Eodem Licinius advenit, ut acciperet uxorem. Maximinus ubi eos intellexit nuptiarum solemnibus occupatos, exercitum movit e Syria, hyeme quam cum maxime sæviante, et mansionibus geminatis, in Bithyniam concurrat, debilitato agmine. Nam maximis imbribus, et nivibus, et luto, et frigore, et labore jumentis omnis generis amissa sunt, quorum miserabilis per viam stragem speciem jam futuri belli, et similem cladem militibus nuntiabat. Nec ipse intra fines suos moratus

VARIORUM NOTÆ.

Dies, quo Maxentius imperium ceperat... 6 kalend. novemb., etc. Maxentius, ut ex Lactantio liquet, 6 kalend. novemb. id est, 27 octob. imperator Romæ appellatus est. Maxentium vicit Constantinus 6 kalend. novemb. auctore eodem Lactantio.

Commonitus in quiete. Proprium hoc verbum. *Moneri* enim dicuntur, quibus Deus aliquid per somnium imperat. Vide Inscript. Antiq. TOLLIUS.

Cælestē signum. Immortale signum alibi vocat Lactantius lib. iv, cap. 27, id est, signum crucis. Iste porro locus est magni momenti. Signat enim, et locum, et diem quo crux, in qua vinceret, ostensa est Constantino. Nam eum ex testimonio Eusebii, qui se id accepisse ait ab ore Constantini, constat visum ab eo crucis trophæum in cœlo horis meridianis, sole in occasum vergente; et addubitanti quidam hoc spectrum sibi vellet, nocte sequenti Christum Dei dormienti apparuisse cum signo illo, quod in cœlo ostensum fuerat, præcepisseque, ut militari signo ad similitudinem ejus, quod in cœlo vidisset, fabricato, eo tanquam salutari præsidio in præliis uteretur; certum est utramque visionem uno in loco, et intra spatium aliquot horarum contigisse.

Et transversa X littera, summo capite circumflexo. Christum in scutis notat. Ms. *Christo.* Hæc ita intelligenda sunt, ut Christi Monogramma circumflexum fuerit in capite Labari, ut videmus in nummis veteribus.

Sine imperatore. Sine Maxentio.

Concurrunt. *Concurrere*, passim est ad pugnam, ad prælium procedere. Accipio autem hic *pari fronte concurrere*, pro eadem fiducia et alacritate, qua contra te veniant hostes, obviam illis ire. Vel si mavis, *omnes aequali fronte concurrunt. Concurrunt*, alii concurrunt.

Neque his fuga nota, neque illis. Hæc Virgilii Verba in antiquissimo Laetantii eodice conservata confirmant a Pierio asserta, lib. x *Æn.* vers. 757: *bis neque... neque*, non vero, ut hodie, *neque nec* legendum esse. BUN.

Dux increpitatur. Maxentius.

Natali suo. Id est, die illo quo imperator factus est.

Edebat. Ms. *Cumque...* et *debita.* nullo sensu. Pro *et debita*, cum nonnullis viris doctis lego *edebat*, scilicet Maxentius. Ms. *Cumque*, lego *tumque*; aliis

cunctus.

Scinditur. De exciso ponte vide Euseb. lib. ix Hist. Eccles. cap. 9, et Zozimum, lib. xi, cap. 15.

Supererat aciei. Biblica hæc phrasis esse videtur: Exod. cap. xvii, v. 11. Forte legendum *suberrat aciei* (inquit Bauldri) id est, sese huc et illic per pugnantium ordines extendit, vim suam latenter contra Maxentii milites exerens. *Acies* enim sæpe pugna, seu prælium est. *Suberrare* autem *aciei*, ut apud Claudianum, *suberrare montibus.* Sed Heumann. ita legendum esse putat: *At manu Dei superante, acies Maxentiana proterretur.*

Maxentianus proterretur. Ita ms. Maxentianus scilicet miles. Alii volunt, *Maxentiana*, nempe *acies.* Nonnulli malunt, *Maxentium proterretur.* Si quid immutandum esset, mallet, *Maxentius proteritur. Proterere* est terrendo fugare.

Ac. In ms., *hæc.*

Tandem. Ms., *tamen.*

Titulum. Scilicet *maximi.* Post mortem Galerii Maximinus, quia prior Cæsar, quaquam postremo Augustus fuerat, primas sibi in titulis atque honoribus inter ejus temporis Augustos vindicabat, ait Eusebius, Hist. Eccles. lib. ix, cap. 40. Jam vero Senatus decrevit, ut primus Augustorum Constantinus esset.

Vindicabat. Forte, *vindicarat.*

Adversus imperatorem maximum. Imperatoris filium, qui Transalpinas provincias hæreditate, Italiam et Africam victoria tenebat. Non enim veri est simile, senatus illo decreto *maximi* tum cognomen datum fuisse. Adi Cuperum. CELL.

Contendit. Verbum istud in ms. mancum est et prope detritum, ac vix legi potest.

Uxorem. Scilicet Constantiam, Constantini sororem.

Quam. Voculam hanc dolendam putat Heumannus.

Mansionibus geminatis. Id est, una die tantum fecit itineris, quantum duæ mansiones in via Regia distabant invicem. Nec in prima, sed in secunda quiescebat. CELLAR.

In Bithyniam concurrat. Ita ms. Nonnulli volunt, *accurrit*; Almlov. *cucurrit.* Nam facile *cu*, in *cum*, et postea in *con*, mutatum est.

est : sed transjecto protinus freto, ad Byzantii portas A accessit armatus. Erant ibi milites præsidarii, ad hujusmodi casus a Licinio conlocati. Hos primum muneribus et promissis illicere tentavit : postea vi et oppugnatione terrere; nec tamen quidquam vis aut promissa valuerunt.

Jam consumpti erant dies undecim, per quos fuit spatium nuntios litterasque mittendi ad Imperatorem, cum milites non fide, sed paucitate diffisi, seipsos dederunt. Hinc promovit Heracleam; et illic eadem ratione detentus, aliquot dierum tempus amisit. Et jam Licinius, festinato itinere, cum paucis Adrianopolim venerat, cum ille, accepta in deditione Perintho, aliquanto moratus, processit ad mansionem millia decem et octo. Nec enim poterat ulterius, Licinio jam secundam mansionem tenente distantem millibus totidem; qui, collectis ex proximo quantis potuit militibus, pergebat obviam Maximino, magis ut eum moraretur, quam proposito dimicandi, aut spe victoriæ. Quippe cum ille septuaginta millium armatorum exercitum duceret, ipse vix triginta millium numerum collegisset. Sparsi enim milites per diversas regiones fuerant, et adunari omnes angustiae temporis non sinebant.

XLVI.

Propinquantibus ergo exercitibus, jam futurum propediem prælium videbatur. Tum Maximinus ejusmodi votum Jovi vovit, ut si victoriam cepisset, Christianorum nomen extingueret, funditusque delet. Tunc proxima nocte Licinio quiescenti adsit Angelus Dei, monens ut ocius surgeret, atque orret Deum summum cum omni exercitu suo; illum fore victoriam, si fecisset. Post has voces, cum surgere sibi visus esset, et cum ipso qui monebat, adstaret, tunc docebat eum quomodo et quibus verbis esset orandum. Discusso deinde somno, notarium jussit acciri, et sicut audiverat, hæc verba dictavit. *Summe Deus, te rogamus. Sancte Deus, te rogamus. Omnem justitiam tibi commendamus, salutem nostram tibi commendamus, imperium nostrum tibi commendamus. Per te vivimus, per te victores et felices existimus. Summe sancte Deus, preces nostras exaudi. Brachia nostra ad te tendimus. Exaudi, sancte summe Deus.* Scribuntur hæc in libellis pluribus, et per præpositos tribunosque mittuntur, ut suos quisque milites doceat. Crevit animus universis, victoriam sibi credentibus de cælo nuntiatam. Statuit imperator prælium diei kalendarum maiarum, quæ octavum annum

VARIORUM NOTÆ.

Transjecto protinus freto. Thraciæ nimirum. Vulgo Bosphorus Thracicus nuncupatur.

Ad hujusmodi casus. In veteri codice legitur, *ad hujusmodi causa Licinio conlocati.* Nostra emendatio bona est. Et sæpe in antiquis codicibus reperitur scriptum *causa*, pro *casus*; ut apud S. Ambrosium epist. 43: *In natura casus est, in electione judicium*; pro quo in vetustissimo codice ms. Ecclesiæ Bellovacensis scriptum est *causa*, quanvis non bene. BALUZ.

Illicere. In ms. *illicire.*

Nec tamen quidquam vis aut promissa valuerunt. Ita ms.

Imperatorem. Scilicet Licinium.

Paucitate diffisi. Gal. malebat, *Paucitate defecti.* Nihil mutandum. Sic Tacitus lib. II Hist., cap. 23: *Diffisus paucitate cohortium*; uti Jac. Gronovius ex ms. Oxon. restituit. Contrario modo Livius, lib. VI, cap. 23: *fidentes militum numero.* Lactantiana vero phrasis, lib. VIII Institut., cap. 1: *Dum... cælesti mercede diffidit.* BUN.

Heracleam. Ms. *Heracliam.* Scilicet Thraciæ, quæ est et Perinthus infra. Zozimus lib. I, cap. 62.

Accepta in deditione. Ita Ms. Legendum esset in *deditionem.* Sed ut jam supra adnotavi, sic loquitur Lactantius.

Perintho. Ms., *Perentho.*

Licinio jam secundam mansionem tenente distantem millibus totidem. Sic lego cum Vossio et Baluzio. In Manuscripto est, *secunda mansione tenente distantem*, mendose omnino.

Qui collectis. Cum Vossio lego, *Qui*; scilicet Licinius, In ms. est, *atque.*

Quantis. Pro *quot.*

Quippe cum ille. Maximinus.

Ipsæ vix. Licinius.

Propinquantibus. Verbum ex poetis, ut jam supra observavi ad initium capituli 24, estque apud Lactantium.

Si victoriam cepisset. Id est, reportasset. Quid aliud enim victoriam *capere* esse possit, quam, ut vulgo Latini locuti sunt, reportare, adipisci, consequi? Sed

quis interim, præter nostrum, *victoriam capere* usupavit? Nam nullum mihi usquam exemplum observatum. Nihil usitatus eo loquendi modo apud Lactantium, in cujus scriptis, et præcipue lib. VII, frequenter legimus, *capere virtutem, capere sapientiam, capere originem, capere fructus, capere notitiam*, lib. de Ira Dei, cap. 7: *capere morbos*; lib. de Opific., cap. 4, *capere mortem.* Ibid.

Christianorum nomen extingueret. Lactantius Institut. lib. I, cap. 18: *Magnam partem generis humani extinxit.*

Quiescenti. Id est, dormienti. Confer elegantissimum Lactantii locum libri de Opificio Dei, cap. 18: *Corpus enim vigilante sensu licet jaceat immobile, ingenium non est quietum;... ne saluberrimam quietem corporis interrumpat.*

Deum summum. Hocephetho, cum de vero Deo agitur, vix quidquam frequentius in indubitatis Lactantii lucubrationibus; et in hoc opere cap. 1, cap. 6 et alibi. Quin hæc etiam inter alia Lactantii istius quoque libelli parentem esse suadeant, dubitari non potest. BAULDRI.

Si fecisset. Lege potius, *id si fecisset*, ait Heumannus.

Notarium. Id est, unum a secretis.

Acciri. Ms. *asciri.*

Omnem. Heumannus. putat scribendum esse *omniam*.

Libellis. Id est, chartis brevioribus; ita post Gubertum Cuperum doctiss. Heumannus.

Præpositos. Præpositi erant primarii, qui prærant legionibus, ut patet ex quibusdam Gruteri inscriptionibus.

Universis. Scilicet Licinii militibus.

Statuit imperator prælium diei Kal. Maiarum. Imperator, ut videtur, Licinius. Kalendis Maii factus fuerat Cæsar Maximinus.

Diei. Docti putant scribendum esse *in diem*; non male.

nuncupationis ejus implebant, ut suo potissimum A
natali vinceretur, sicut ille victus est Romæ. Maximinus voluit præire maturius: pridie mane aciem composuit, ut natalem suum postridie victor celebraret. Nuntiatur in castra movisse Maximinum. Capiunt milites arma, obviamque procedunt. Campus intererat sterilis ac nudus, quem vocant Serenum. Erat jam utraque acies in conspectu. Liciniani scuta deponunt, galeas resolvunt, ad cælum manus tendunt, præeuntibus Præpositis, et post Imperatorem precem dicunt. Audit acies peritura precantium murmur. Illi, oratione ter dicta, virtute jam pleni, reponunt capitibus galeas, scuta tollunt. Procedunt Imperatores ad colloquium. Ferri non potuit Maximinus ad pacem. Contemnebat enim Licinium, ac desertum iri a militibus existimabat, quod ille esset in largiendo tenax, ipse autem profusus, eoque proposito moverat bellum, ut, exercitu Licinii sine certamine accepto, ad Constantinum duplicatis viribus statim pergeret.

VARIORUM NOTÆ.

Ejus. Scilicet Maximini.—*Nuncupationis ejus.* Quo Maximinus Cæsar creatus fuerat. Natalis ergo est imperii, non vitæ. Et id Licinius agebat, ut Maximinum ipsius natali vinceret, sicut natali suo victus fuerat Maxentius. CELL.—*Mox Ms. prave, implebunt.* BUN. *Implebant.* Ms., *Implebunt.*

Ut suo potissimum natali vinceretur. Videlicet Maximinus:

Sicut ille victus est Romæ. Ille, scilicet Maxentius. *Nuntiatur in castra movisse.* Scilicet Licinii. Sic C apud Ciceronem, orat. pro Milone, *nunciatum esse in hortos*, et lib. de Claris orat.: *in Tusculanum mihi nunciabantur gladiatorii sibi.*

Sterilis. Ms., *sterelis, mendose.*

Serenum. Circa Resiston, Thraciæ locum inter Hadrianopolim et Heracleam, contra Zosimum, qui pugnam hanc in Illyriis pugnatam refert. Ex BALUZIO.—*Quem vocant serenum.* Plerique littera majuscula aut diversis typis, quasi esset nomen proprium *Serenum*: sed omnis campus ab arboribus nudus dicebatur *serenus, lucidus*. Sic. Lact., lib. vi Inst., cap. 3: *Habere planum iter, Lucidum amœnumque campum.* BUN.

Utraque acies. Ms. *utroque.*

Galeas resolvunt. Id est, resolvunt nexus ligaminum quibus galeæ capiti aptabantur, et constringebantur ne exciderent. Itaque milites, nonnisi depositis galeis, nudoque proinde capite, quam edocti fuerant dixerunt precem, vel juxta præceptum angeli qui dictaverat precem, vel juxta illud Apostoli I ad Corinthios, cap. ii, cap. iv et vii: *Omnis vir orans velato capite dedecorat caput suum.... vir enim non debet velare caput.*

Et post Imperatorem precem dicunt. Sic lego. In Ms. est *p imperatore pro dicunt*. Prima littera *p* scripta est cum lineola subter transversa, quam existimo significare *post*; deinde *imperatore* cum lineola transversa super e finalem; et tandem duæ lineolæ super *p* et *c*, ita ut sit *precem*. Sic et lib. i Divin. Institut.: *Cum precem... expromeret*. Attamen Cellarius scribendum putat *pro imperatore*, sed minus recte.

Virtute. Id est, fortitudine bellica; sicut et infra. *Scuta tollunt.* Id est, attollunt.

Ferri. In ms. *ferre*, parum latina locutio.—*Ferri non potuit.* Heumannus corrigi, *perpelli non potuit*. Dixit quidem cum Cicerone noster l. v Inst., c. 16: *Ad utilitates suas...ferri*; sed hoc minus hic convenit. Mal-

XLVII.

Ergo propius acceditur, tubæ canunt, signa procedunt. Liciniani, impetu facto, adversarios invadunt. Illi vero perterriti, nec gladios expedire, nec tela jacere quiverunt. Maximinus aciem circumire, ac milites Licinianos nunc precibus sollicitare, nunc dominis. Nullo loco auditur. Fit impetus in eum, et ad suos refugit. Cædebatur acies ejus impune, et tantus numerus legionum, tanta vis militum a paucis metebatur. Nemo nominis, nemo virtutis, nemo veterum præmiorum memor; quasi ad devotam mortem, non ad prælium venissent, sic eos Deus summus jugulandos subiecit inimicis. Jam strata erat ingens multitudo. Videt Maximinus aliter rem geri quam putabat. Projecit purpuram, et sumpta veste servili B fugit, ac fretum trajecit: at in exercitu pars dimidia prostrata est, pars autem vel dedita, vel in fugam versa est. Ademerat enim pudorem deserendi desertor imperator. At ille kalendis maiis, id est, una nocte atque una die, Nicomediam alia nocte perve-

lem propius litteris miss., *flecti non potuit ad pacem.* BUN. *Tenax.* Avarum fuisse Licinium multis exemplis probat Eusebius, l. i de Vita Constantini, c. 55. Fragmentum de Constantio Chloro, p. 474: *Licinius scelere, avaritia, crudelitate, libidine sæviebat.* BALUZ. *Exercitu.* In ms., *exercitum.*

Quiverunt. Istud verbum amat Lactantius, et in multis ejus operum locis memini me legere, ut supra, c. 13, post initium *quirit*; l. ii Div. Institut., c. 5, intelligere *quiverunt*; lib. v, c. 10, post medium, *iram frenare nequiverit*; c. 22, *si id efficere non quiverint*; l. vi, c. 2, *non queat contueri*. Sic l. vii, c. 7, et de Opific., c. 4. At in ms., *quieverunt*, vitiose.

Metebatur. Ms., *metuebatur*. Sed legendum est, *metebatur*. Sic Silius Italicus, lib. iv, v. 464:

Metit agmina tectus

Cælesti clypeo et sternit, etc.

Sic Lactantius ipse, lib. vii, c. 15: *Tunc peragrabit cludes orbem, metens omnia.* CELLAR.—*Metebatur.* Sic recte correctum pro ms. vitioso, *metuebatur*. *Metere* hoc sensu illustravi ad l. vii Inst., c. 15. BUN.

Ad devotum mortem. *Devota mors* hic loci est *mors destinata*, quomodo apud Virgilium, Æneid. i, 716... Gallice, *à une mort volontaire*. MAUCROIX.—Hoc est ad mortem voluntariam, sensu feliciter declarato.

BAULDRI.

Deus summus subiecit. Martyrium S. Basilei, episcopi Amasæ: *Licinius igitur omnipotente Domini nostri Jesu Christi manu adjunctus victoriam de Maximo reportavit.* BALUZ.

Putabat. Lege *putarat*, ex HEUMAN.

Sumpta veste servili. Confirmat hanc narrationem Eusebius, l. ix Hist. eccl., c. 40, et l. i de Vita Constantini, c. 58. BALUZ.

Fretum trajecit. Id est, Bosphorum Thracium, atque ex Europa in Asiam navigavit.

At in exercitu. Cum Tollio lego *at pro ac*, quod est in ms. et mox præcessit. Almclow. legebat, *ac ita exercitus pars dimidia prostrata est.*

Pars autem. Adde altera.—*Pars autem.* Heuman. *pars altera* corrigi; ego nihil mutò: sed subaudio ex prioribus, *pars autem dimidia*. BUN.

Una die. Post hæc verba deesse videtur juxta doctos nomen mansionis, quam petierat hac die, cum altera nocte Nicomediam petierit. Forte deest *Melantiada*. — *Una nocte atque una die... Nicomediam.* Deesse videtur nomen mansionis, unde altera nocte Nicomediam pervenerit. Columbo videtur *fugiens*, aut simile desiderari. CELL.

nit, cum locus prælii abesset millia centum sexaginta; A raptisque filiis et uxore, et paucis ex palatio comitibus, petivit Orientem. Sed in Cappadocia, collectis ex fuga et ab Oriente militibus, substitit. Ita vestem resumpsit.

XLVIII.

Licinius vero, accepta exercitus parte ac distributa, trajecit exercitum in Bithyniam paucis post pugnam diebus, et Nicomediam ingressus, gratiam Deo, cujus auxilio vicerat, retulit; ac die iduum Juniarum, Constantino atque ipso ter consulibus, de restituenda Ecclesia hujusmodi litteras præsidem datas proponi jussit.

LITTERÆ LICINII.

Cum feliciter, tam ego Constantinus Augustus, quam etiam ego Licinius Augustus, apud Mediolanum convenissemus, atque universa, quæ ad commoda et securitatem publicam pertinerent, in tractatu haberemus, hæc inter cætera quæ videbamur pluribus hominibus profutura, vel in primis ordinan-

VARIORUM NOTÆ.

Locus prælii. Forte prope Heracleam ad 14-millia passuum versus Occidentem.

Petivit Orientem. Zozimus: *Per Orientem in Ægyptum discedens, spe cogendarum copiarum, quantæ gerendo bello sufficerent.* BALUZ.

In Cappadocia. In ms., *ex Cappadocia.*

Vestem resumpsit. Nimirum purpuram, signum imperatoris majestatis.

Distributa. In suas legiones, ut inde supplementum esset legionibus.

Trajecit. Per Bosphorum Thracium.

Pugnam. In ms., *pugna*; male.

Gratiam Deo... retulit. Alius tum Licinius fuit ab eo, qui postea factus est: laudatus etiam ab Eusebio, l. ix, c. 9. BUN.

Die Iduum Juniarum. Ista non sunt intelligenda de die quo datum est edictum, sed de die quo Licinii jussu propositum est Nicomediæ. BALUZ.

Constantino atque ipso ter consulibus. Id est, anno Christi 313.

De restituenda Ecclesia. Nicomediensi scilicet, cæterisque, quæ ante decennium per totam Bithyniam, cujus Nicomedia princeps erat civitas, fuerant everse. Nam Nicomediensis quidem prima omnium evorsa fuerat, et solo adæquata, ut ex capite 12 certum est.

Litteras. Eas descripsit Eusebius, l. x, c. 5, sed e romana lingua in græcum sermonem translata, ut ipse ait. Quod ergo eas nunc habemus latine, uti editæ primo sunt, unius Lactantii diligentia debemus. Sed iste omisit præfationem, quam Eusebius habet. BALUZ. — *Litteras.* Id est, ex utriusque interpretis versione, edictum. Et Pagius quidem exerte in hoc ipso argumento, *epistolam*, inquit, *et edictum hic non distinguo.* Sed esse, accurate loquendo, nonnihil discriminis inter edicta et litteras imperatorum ad præsidem datas, jam ante, ni fallor, ostendit Paulus Bauldri nota ultima ad has litteras infra.

Proponi. Vopiscus, in Firmo, c. 5, *edictum proponi jussit.* Frequens verbum proponere hoc modo. BUN.

Tam ego Constantinus. Ms., *tam ego quam Constantinus*; male. Vld. seq.

Quam etiam. Alia exempla particularum tam... quam etiam dedi ad Lact. l. v Inst., c. 20, *tam contemptum... quam etiam injurias.* BUN.

Credidimus. Ms., *credimus.*

Divinitatis. Ms., *divinitas.*

Continebatur. Heumann., *continetur.*

Sequendi. In Ms., *sequenti.*

da esse credidimus, quibus divinitatis reverentia continebatur, ut daremus et christianis, et omnibus liberam potestatem sequendi religionem, quam quisque voluisset, quo quidem divinitas in sede cœlesti, nobis atque omnibus qui sub potestate nostra sunt constituti, placata ac propitia possit existere. Itaque hoc consilio salubri ac rectissima ratione ineundum esse credidimus, ut nulli omnino facultatem abnegandam putarem, qui vel observationi christianorum, vel ei religioni mentem suam dederat, quam ipse sibi aptissimam esse sentiret; et possit nobis summa divinitas, cujus religioni liberis mentibus obsequimur, in omnibus solitum favorem suum benevolentiamque præstare. Quare scire Dicationem tuam convenit, placuisse nobis, ut, amotis omnibus omnino conditionibus, quæ prius scriptis ad officium tuum datis super christianorum nomine ridebantur, nunc vere ac simpliciter unusquisque eorum, qui eandem observandæ religioni christianorum gerunt voluntatem, citra ullam inquietudinem

Quo quidem divinitas, etc. Quidam legunt *et quidem divinitas*; nonnulli quo, pro *ut*, sicut *infra* pro *scires*. Pronum fuit cum erudito Toimardo exciderit ex Eusebio, l. x, c. 5, et Nicephoro, l. vii, c. 41. Quo quidquid est divinitatis et rei cœlestis, nobis a universis qui sub imperio nostro degunt constituti, propitium esse possit. Ego ut a manuscripto minus recedam, leviori mutatione lego cum doctissimo Grævio: *Quo quidem divinitas in sede cœlesti nobis, atque omnibus qui sub potestate nostra sunt constituti, placata et propitia possit existere.* Almelov. et Sparkin. legunt, *quod quidem divinitas... placatum et propitium possit efficere.*

Consilio. Lege *consilium*, deleta virgula post *solubri* ex Græco Eusebii.

Dederat. Ita ms. Priscæ editiones, *dederet*: *legi* potius *dederit*.

Summa divinitas. Nec aliter Lactantius Divin. Institut. lib. vii, cap. 26, in Epilogo ad Constantinum imp. ante finem: *Te providentia summæ divinitatis ad fastigium principate prorexit.* Et lib. v, cap. 10: *Offensa divinitas scelere hominum prave religiosorum, gravi eos infortunio maclat.* Et supra, *divinitatis reverentia.* Nota divinitatem, pro Deo a Lactantio usurpant. — *Summa divinitas.* Non Jupiter, ut quidam putant, sed Deus summus indicatur. Conf. Nurr., p. 371. Sæpe ita Lactantius, lib. iv, cap. 3: *Divinitas, quæ gubernat hunc mundum*; lib. v, cap. 10: *Offensa divinitus, etc.* BUN.

Solitum favorem. Ms. *solita fervorem.*

Dicationem. Id est, *dignationem*. Vide, si lubet, Cangii Glossarium lat. Apud Eusebium est, *Devotionem*. — *Dicationem.* Sic, pro aliorum *dignationem*, ex ms. restituendum. *Dicatio*, inquit Nurrus, *est titulus honoris, qui præsulibus et proconsulibus dabatur.* BUN.

Scriptis ad officium tuum datis. Pro ad officium tuum, apud eundem Eusebium legitur, *ad devotionem tuam.*

Super christianorum nomine videbantur, nunc veri ac simpliciter unusquisque. Supplenda et corrigenda et Eusebii Græcis, lib. x, cap. 5: *Super christianorum nomine continebantur, et quæ prorsus lævæ, et a nostra clementia alienæ esse videbantur, eæ tollantur; et nunc libere ac simpliciter unusquisque.* Vide ad hæc observationem erud. Pauli Bauldri ex edit. Ultrajectina, infra.

Pro nunc vere apud Eusebium est libere; in ms. nunc cavere.

Ullam inquietudinem. Ms. *illam.*

ac molestiam sui idipsum observare contendant. Quæ sollicitudini tuæ plenissime significanda esse credimus, quo scires nos liberam atque absolutam colendæ religionis suæ facultatem hisdem christianis dedisse. Quod cum hisdem a nobis indultum esse pervideas, intelligit Dicitio tua, etiam aliis religionis suæ vel observantiæ potestatem similiter apertam, et liberam pro quiete temporis nostri esse concessam; ut in colendo quod quisque delegerit habeat liberam facultatem, quia (nolumus detrahi) honori, neque cuiquam religioni aliquid a nobis. Atque hoc insuper in persona christianorum statuendum esse censuimus, quod si eadem loca, ad quæ antea convenire consueverant, de quibus etiam datis ad officium tuum litteris certa antehac forma fuerat comprehensa, priore tempore aliqui vel a fisco nostro, vel ab alio quocumque videntur esse mercati, eadem christianis sine pecuniâ, et sine ulla pretii petitione, postposita omni frustratione atque ambiguitate, restituantur. Qui etiam dono fuerunt consecuti, eadem similiter hisdem christianis quantocius reddant: etiam vel hi qui emerant, vel qui dono fuerunt consecuti, si petiverint de nostra benevolentia aliquid, Vicarium postulent, quo et ipsis per nostram clementiam consulatur. Quæ omnia corpori christianorum protinus per intercessionem tuam, ac sine mora tradi oportebit. Et quoniam iidem christiani non ea loca tantum, ad quæ convenire consueverunt, sed alia etiam habuisse noscuntur, ad jus corporis eorum, id est, Ecclesiarum,

A non hominum singulorum, pertinentia, ea omnia lege, qua superius, comprehendimus, citra ullam prorsus ambiguitatem vel controversiam hisdem christianis, id est, corpori et conventiculis eorum reddi jubebis, supradicta scilicet ratione servata, ut ii qui eadem sine pretio, sicut diximus, restituerint, indemnitate de nostra benevolentia sperent. In quibus omnibus supradicto corpori christianorum intercessionem tuam efficacissimam exhibere debebis, ut præceptum nostrum quautocius compleatur, quo etiam in hoc per clementiam nostram quieti publicæ consulatur. Hactenus flet, ut sicut superius comprehensum est, divinus juxta nos favor, quem in tantis sumis rebus experti, per omne tempus prospere successibus nostris cum beatitudine nostra publica perseveret. Ut autem hujus sanctionis benevolentia nostræ forma ad omnium possit pervenire notitiam, perlata programme tuo hæc scripta et ubique proponere, et ad omnium scientiam te perferre conveniet, ut hujus benevolentia nostræ sanctio latere non possit. »

His litteris propositis, etiam verbo hortatus est, ut conventicula in statum pristinum redderentur. Sic ab eversa Ecclesia usque ad restitutam fuerunt anni decem, menses plus minus quatuor.

XLIX.

Sequenti autem Licinio cum exercitu tyrannum, profugus concessit, et rursus Tauri montis angustias petiit: munimentis ibidem ac turribus fabricatis,

VARIORUM NOTÆ.

Plenissime. In ms. *plenisima.*
Hisdem. In ms. *isdem.*
Dicitio tua. Apud Eusebium, *devotio tua.*
Ut in colendo quod quisque delegerit. Sic lego cum doctissimo Grævio, levi facta mutatione. Ms. habet, *ut in colenda quod quisque diligeret, habeat liberam facultatem, qui.*
Quia nolumus detrahi. In ms. est *qui*, cujus vice posui *quia*, et duo verba quæ desunt, ex Eusebio supplevi per nolumus *detrahi.*
In persona. Heumann. ex Eusebio legit *in personam.*
Eadem. Eorum, juxta Heumannum.
Ad quæ antea. In ms. *ad quæ q. antea.*
Consueverant. Tollius legit, *consueverunt.*
Aliqui. Ita restitui ex ms. Apud Eusebium est, *si qui aut a fisco nostro.* Omnes editi forant *aliquid.*
Restituantur. Sic ms. Prisci editi habent *restituunt.*
Fuerunt. Lege *fuerint*, ex Græco Eusebii.
Dono fuerunt. Ita ms. *donaverunt.*
Si petiverint. Ita scripsisse Lactantium ex Eusebio pro certo habeo, non *putaverint*, quod est in manuscripto corrupte, ac nullum sensum præstat. Et mox idem Eusebius, *προσῆλθωσι τῷ ἐπι τόπων Ἐπαρχῶ διὰ ζῶντι, adeant locorum Præfectum qui jus dicit.* Itaque hic legendum profecto *Vicarium* per V majusculum. In editis est *putaverint*, corrupte.
Vicarium postulent. Id est, *ad Vicarium nostrum eant*, ex Græco Eusebii. Alii putant legendum esse, *si petiverint de nostra benevolentia aliquid vicarium, postulent, quo et ipsis*, etc. *Vicarium*, id est, rem ejusdem pretii. — *Vicarium postulent.* Diazius atque Tollius aliquid *vicarium*, rem *vicariam* intelligunt, pro restitutione; et iste etiam *optaverint*, pro *putaverint*. At Cuperus et Baluzius *Vicarium* provincie interp retantur, notum ex imperii notitia magistratum. CELL.
Quo. In ms., *co.*

Corpori. Id est, *societati.*
Iidem. Ms., *idem.*
Non ea loca. Ms., *Non in ea loca.*
Consueverunt. Ms., *consueverunt*; sicut n° 7, *consueverant.* HEUMANN.
Qua superius, comprehendimus. Vel juxta Græcum Eusebii, *sicut superius comprehensum est.* HEUMANN.
Hisdem. Ms., *idem.*
Restituerint. Ms., *restituunt.*
In tantis.... rebus. Id est, in tam multis. Euseb. ἐν πολλοῖς. BUN.
Perlata. In Ms., *P^lata*, quod est *perlata*, non *prolata*, ut in editis; pro enim in hoc ms. exprimitur per p, cum lineola transversa ad partem inferiorem litteræ.
Ad.... scientiam perferre. Plin., lib. x, ep. 15: *Hæc in notitiam tuam perferre non existimavi.* Cyprianus, lib. 1, ep. 3: *In notitiam tuam perferenda.* BUN.
Hortatus est. Licinius. Est deest in ms.
In. Deest in ms.
Anni decem, etc. Id est, a Kalendis, seu die 1 Martii anni 303, ad diem 13 mensis Junii 313. Sunt proinde anni decem, menses tres et dies tredecim.
Sequenti, etc. ... *perrumpentibus.* Quatuor has lineas sic legit Heumannus: *Sequente autem Licinio cum exercitu, Tyrannum Maximinus profugus recessit, et rursus Tauri montis angustias petiit, munimentis ibidem ac turribus fabricatis iter obstruere conatus est. Sed undique versum perrumpentibus omnia victoribus,* etc. Igitur ex vocabulis inde dextrorsum facit Heumannus *undique versum*, qua locutione usus est Lactantius supra, num. 34, ad finem.
Tyrannum. Maximinum.
Concessit. Id est, loco cessit, vel abeundo locum illi dedit.
Petiit. Ita recte. Ms., *petit*, male.
Munimentis. In ms., *monumentis.*

iter obstruere conatus est; et inde dextrorsum per-
rumpentibus omnia victoribus, Tarsum postremo con-
fugit. Ibi cum jam terra marique peteretur, nec ul-
lum speraret refugium, angore animi ac metu con-
fugit ad mortem, quasi ad remedium malorum quæ
Deus in caput ejus ingressit. Sed prius cibo se in-
fersit, ac vino ingurgitavit, ut solent hi qui hoc ul-
timo se facere arbitrantur. Et sic hausit venenum.
Cujus vis, referto stomacho repercussa, valere non
potuit in præsens, sed in languorem malum versa
pestilentia similem, ut diutius protracto spiritu
cruciamenta sentiret. Jam sævire in eum cœperat
virus; cujus vi cum præcordia ejus furerent, insusten-
tabili dolore usque ad rabiem mentis elatus est, adeo
ut per dies quatuor insania percitus, haustam mani-
bus terram velut esuriens devoraret. Deinde post

A multos gravesque cruciatus, cum caput suum par-
tibus infligeret, exilierunt oculi ejus de caveis. Tunc
demum, amisso visu, Deum videre cœpit candidatis
ministris de se judicantem. Exclamabat ergo sicut
ii qui torqueri solent; et non se, sed alios fecisse
dicebat. Deinde, quasi tormentis adactus, fatebatur,
Christum subinde deprecans, et plorans ut suam
misereretur. Sic inter gemitus, quos tamquam cre-
maretur, edebat, nocentem spiritum detestabili ge-
nere mortis efflavit.

L.

Hoc modo Deus universos persecutores nominis
sui debellavit, ut eorum nec stirps, nec radix ab-
remaneret. Nam Licinius summa rerum potitus, in
primis Valerium, quem Maximinus iratus nec post-
VAIORUM NOTÆ.

neribus lugendi. Vide Casauboni notas in Julium
Capitolinum.

Exilierunt oculi. Idem scribit Eusebius, lib. ix Hist.
Eccles., cap. 10, et lib. i de Vita Constantini, cap.
59; item Eutychius, Theophanes et Anastasius.
Meminit etiam D. Chrysostomus, Oratione in S. Ba-
bylam, et S. Hieronymus in Zachariam, ut vide-
mus not. i ad cap. 50. BALUZ.

Candidatis ministris. Id est, Deum circumdatum
candidatis ministris, sive, angelis suis. Vide Paulum
Baudri ad hunc locum.

Fatebatur. Adde, se fecisse.

Plorans. Heuman. Implorans.

Nocentem spiritum detestabili genere mortis efflavit.
Maximinus periit eo anno quo pax data est Ecclesie,
quo etiam Lactantius finem imposuit huic operi, al-
que persecutio cœpit anno 303, exeunte Februario.
Luce igitur clarius est Maximinum extinctum fuisse
anno 313, qui decimus annus erat a cœpta persecu-
tione. BALUZ.

Persecutores.... debellavit. Lactantius, lib. vii la-
stituit, cap. 26: Illi enim, qui ut impias Religiones
defenderent, celestis ac singularis Dei cultum tollere
voluerunt, profligati jacent. Eadem observant Euse-
bius in libro i de Vita Constantini, cap. 3. Auctor
Fragmenti de Constantio Chloro, p. 475, et Hierony-
mus in caput xiv Zachariæ. Adeatur, si lubet, Ba-
luzius.

Stirps. Ms., stirpis.

Radix. In ms. radis.

Valerium, quem. Ita ms. Valerium scilicet Vale-
tem, de quo anno 306 num. 15, sic loquitur Pagius.
Eodem tempore quo Alexander, qui Præfecti Præto-
rii Africæ munere fungebatur, apud Carthaginem
imperator fit, Valens imperator creatur, inquit Victor
in Epitome, qui postquam Maximini mortem narra-
vit, subjungit: Valens a Licinio morte mulctatur. De
hoc Valente loquitur Lactantius, libro de Mortibus
Persecutorum, cap. 50, ut primus omnium observavit
eruditiss. Abbas Ludovic. Du Four de Longuerue, in
litteris ad Pagium scriptis; ibi Lactantius de Maxi-
mini morte ait: Licinius summa rerum potitus, in
primis Valerium, quem Maximinus iratus nec post fugam
quidem, cum sibi videret esse pereundum, fuerat ausus
occidere, necari jussit. Nec dubitari potest quin Va-
lerius ille idem sit cum Valente a Victore memorato,
cum Goltzius inter numeros triginta Tyrannorum, qui
imperante Gallieno Rempublicam Romanam afflixer-
unt, hunc referat: ATT. K. ΠΟΤ. ΟΥΑΑΕΡ. ΟΥΑΑΕΝΚ. ΓΕΒ.
L. A. id est, Imperator Cæsar Publius Valerius Valens
Augustus Anno primo. PagiUS. — Attamen cum doct.
Cupero aliique criticis Baluzius secundis curis legit
Valerium quam. — Huic assentit Bunemannus.

Iratus. Scilicet ob negatum sibi matrimonium,
legendo supra Valerium.

Iter obstruere. Licinio nimirum.

Dextrorsum. Ms., detrorsum.

Ibi. In ms., Hibi, mendose.

Peteretur. Hand secus Lactantium scripsisse credo
cum doctissimo Grævio; neque prolixius verbum pa-
titur vacuum ms. codicis spatium, quod vix est 5 aut
6 litterarum post primam litteram p, nec sine com-
pendio, ita ut scriptum fuerit, *petetur*, loco *peteretur*.

*Prius cibo se infersit, ac vino ingurgitavit, ut solent
hi, etc.* Exempla sunt apud Florum, l. ii, c. 18 et 4,
2 et 12. Ad hunc locum mirum in modum facit alter
Lactantii de Vita Beata lib. vii ult.: *Quanto quisque
annis in senectulem vergentibus appropinquare cernit
illum diem, quo sit ei ex hac vita demigrandum, cogitet
quam purus abscedat, quam innocens ad judicem ven-
iat; non ut faciunt quidam cæcis mentibus nixi, qui
jam deficientibus corporis viribus, in hoc admonentur
ultimæ necessitatis, ut cupidius, ut ardentius haurien-
dis libidinibus intendant.*

Et sic. Id est, et deinde.

Hausit venenum. Non itaque periit morte simplici,
ut tradit Epitome Victoris.

Repercussa. In ms. *repercussus*, mendose.

In præsens. Id est, tempore tunc præsentis.

Versa. In ms. *verso*.

Cujus vi, cum præcordia ejus furerent. *Furerent*, in
ms. *furens*: sed error, ut puto, Amanuensis, pro
furerent. Editi vero habent, *cujus vis cum præcordia
ejus ureret*: forte etiam satis bene. Nihil quantum
possumus mutamus, et quod fieri potest per parvam
mutationem, id potissimum eligimus, dummodo sen-
sum optimum eliciamus. *Furerent vi morbi*, recte
dici potest, id est, vi morbi adurerentur.

Insistentabili. Viri docti ignorare se fatentur,
quis ita olim ante hunc auctorem nostrum fuerit locu-
tus. Lactantius ipse est, qui Divin. Institut. lib.
vii, cap. 16, ait: *insistentabili dominatione vexabit
orbem.* Porro *insistentabilis* est *intolerabilis*. Quis
non sibi persuadeat Lactantium-istius quoque libelli
esse parentem? — *Insistentabili dolore.* Offendo
quoque in Vulg. Versione, Orat. Manass. Libro II.
Paralipp. cap. xxxvi. Adjunctæ: *Quia importabilis est
magnificentia gloriæ tuæ, et insistentabilis ira com-
minationis tuæ.* BUN.

Insania percitus. Ita nos emendavimus, cum in
codice veteri scriptum sit, *insania percitis*. Lactan-
tius, lib. i Instit. cap. 9: *Idem furore atque insania
percitus, uorem suam cum liberis interemit.* BALUZ.

Haustam manibus terram. Id est, effossam. Casar,
libr. v de B. Gall. c. 42: *Manibus sagulisque terram
exhaurire cogebantur.* Statius, lib. iii Theb. v. 50:
Haustaque ... arena, id est, accepta. Vid. Barth., p. 685. BUN.

Caput parietibus infligeret. Hoc est unum ex de-
testabilibus, ut in tertia Tusculana Cicero vocat, ge-

gam quidem, cum sibi videret esse pereundum, fuerat ausus occidere; item Candidianum, quem Valeria ex concubina genitum ob sterilitatem adoptaverat, necari jussit. Mulier tamen, ut eum vixisse cognovit, mutato habitu, comitatu ejus se miscuit, ut fortunam Candidiani specularetur; qui quia Nicomediae se obtulerat, et in honore haberi videbatur, nihil tale metuens, occisus est. Et illa, exitu ejus audito, protinus fugit. Idem Severi filium Severianum, jam ætate robustum, qui fugientem Maximinum fuerat ex acie sequutus, tamquam post obitum ejus de sumenda purpura cogitasset, capitali sententiæ subjectum interemit. Qui omnes Licinium jam pridem, quasi malum metuentes, cum Maximino esse maluerant, præter Valeriam, quæ volens Licinio in omnes Maximiani hæreditates jure suo cedere, idem Maximino negaverat. Ipsius quoque Maximini filium, tum maximum, agentem in annis octo, et filiam septennem, quæ desponsa fuerat Candidiano, extinxit. Sed prius mater eorum in Orientem præcipitata est. Ibi sæpe illa castas foeminas mergi jusserat. Sic omnes impii vero et justo judicio Dei eadem quæ fecerant receperunt.

LI.

Valeria quoque per varias provincias quindecim mensibus plebeio cultu pervagata, postremo apud Thessalonicam cognita, comprehensa cum matre

VARIORUM NOTÆ.

Item Candidianum. Ms., idem Candidianum. Mulier tamen, ut eum vixisse cognovit. Ita ms. Vide Columbum et Paulum Bauldri. *Mulier*, id est, Valeria.

Qui quia. In ms. deest *qui*.

Exitu. Id est, morte.

Præter Valeriam. Ms., præ Valeria.

Volens. Doctiss. Cuperus legendum esse censet *volens. Ms., volenti.* — Cupero assentit Buneman. et lectionem sequentem exhibet. *Quæ volens Licinio. Ms. quæ volenti Licinio.* Non male, ut censet Nurrius, p. 272, hunc sensum eliciens: Licinium voluisse in omnes invadere Galerii hæreditates, atque idcirco Valeriam confestim ab eo fugisse, ut ad Maximinum, qui uxorem habebat, sese tutius reciperet. BUNEMAN.

In omnes. Ms., in omnia.

Maximini filium, tum Maximum. Pro *tum* est *suum* in ms. *Maximum.* Adde *natu*.

Mater eorum. Uxor Maximini, cujus nomen ignotum est.

In Orientem præcipitata est. Ita ms. Plerique conjecerunt rescribendum esse in *Orontem*, quia constat fluvium in hoc loco designari: quod pluribus argumentis erudite profecto ostendit clarissimus Cuperus. Quia tamen et ipse tradit nonnullos veteres *Orientem* vocasse eum fluvium, quem reliqui vulgo dicunt *Orontem*, nolui textum immutare.

Est. Deest in ms.

Ibi sæpe illa. Ita ms., non, *ille*.

Plebeio cultu. Id est, *plebeio habitu*.

Cum matre. Prisca scilicet, uxore Diocletiani.

Illis. In ms. *Illic*.

Ita illis pudicitia et conditio exitio fuit. Ms., *conditioni*, mendose. *Exitio fuit*, quia et Licinio et Maximino Valeria nubere recusavit. TOLLIUS. — Pars igitur pudicitiae eo quoque sæculo habebatur, verbi gratia, in mulieribus, unius tantum viri fuisse uxores. Suo enim ævo Tertullianum cum Montanistis monogamiam in utroque sexu requisivisse omnibus notum est ex ejus libro de Monogamia. Observandum

A pœnas dedit. Ductæ igitur mulieres cum ingenti spectaculo et miseratione tanti casus ad supplicium, et, amputatis capitibus, corpora earum in mare abjecta sunt. Ita illis pudicitia et conditio exitio fuit.

LII.

Quæ omnia secundum fidem (scienti enim loquor), ita ut gesta sunt mandanda litteris credidi; ne aut memoria tantarum rerum interiret, aut, si quis historiam scribere voluisset, corrumpere veritatem, vel peccata illorum adversus Deum, vel judicium Dei adversus illos reticendo. Cujus æternæ pietati gratias agere debemus, qui tandem respexit in terram, quod gregem suum partim vastatum a lupis rapacibus, partim vero dispersum, rescicere ac recolligere dignatus est, et bestias malas extirpare, quæ divini gregis pascua protriverant, cubilia dissipaverant. Ubi sunt modo magnifica illa et clara per gentes Joviorum et Herculiorum cognomina, quæ primum a Dioclete ac Maximiano insolenter assumpta, ac postmodo ad successores eorum translata, viluerunt? Nempe delevit ea Dominus, et erasit de terra.

Celebremus igitur triumphum Dei cum exultatione, victoriam Domini cum laudibus frequentemus, diurnis nocturnisque precibus celebremus; celebremus, ut pacem post annos decem plebi suæ datam confirmet in sæculum. Tu præcipue, Donate charissime, qui a Deo mereris audiri, Dominum deprecare, ut

C interim, conditionem quam hic noster memorat, æqualiter quidem matri et filiae, seu, quod idem est, Priscæ et Valeriæ convenire: verum addita pudicitia mentio specialiter pertinet ad Valeriam. BAULDRI. — Miror Lactantium non dixisse fuisse Valeriæ exitio sacrificia, quibus cogente Diocletiano patre suo polluta fuerat, Christiana cum esset, cap. 15. TOURNARD.

Fidem, scienti enim loquor, ita, etc. Ms. habet *secundum finem scienti enim loquor ita*, etc. Editi vero habent *secundum fidem scientium loquor, ita*, etc., sed male. Nil mutandum puto, nisi *finem*, cujus loco scribimus *fidem*. *Scienti enim loquor*, duas inter parentheses. Hic autem Donatum alloquitur auctor noster sub finem libri, sicut initio fecit; et ita recte procedit oratio. Donatus enim pars ipse persecutionis fuerat, cum in eum per plures annos sævierint persecutores. Miror ergo hanc lectionem tam facili, tam promptam, non fuisse subodoratam a prioribus hujusce libri editoribus.

Interiret. In ms., *interire*. *Corrumperet veritatem.* In ms., præmittitur *non*; sed male.

Peccata. In ms., *specta*.

Adversus. In ms., *adversos*.

Æternæ. Heuman. legit *paternæ*.

Pietati. In ms., *pietatis*. *Pietati vero*, id est, benignitati, clementiæ.

Bestias malas. Tyrannos, christianorum persecutores, de quibus supra in not. ad hujus libri caput 2: *Et bestias malas. Et deest in ms.*

Magnifica. Ms., *magnificentia*, vitiose.

Viluerunt. A *villesco*. In ms. *viguerunt*: sed minus bene.

Ea. In ms., *eam*.

Celebremus. Bis in ms. repetitur verbum istud: ideo bis illud scribimus; et eo loci non parum ad elegantiam confert.

miseri cordiam suam seruet æternam famulis suis A diaboli a populo suo arceat; ut florescentes Ecclesias propitiis ac mitis; ut omnes insidias atque impetus perpetua quiete custodiat.

VARIORUM NOTÆ.

Æternam. Ita lego cum erud. Boherello aliisque viris doctis, pro *et tam*, quod est in ms. Forte primo scriptum erat *et nam*, quod breuiatis litteris est *æternam*.

Ut florescentes Ecclesias perpetua quiete custodiat. Sic lego hunc locum a Baluzio ipso emendatum in

indice errorum suæ editionis, aliisque post illum. In ms. est, *ut florescentes Ecclesie perpetuæ quiete custodiat*, mendose; vel recte, juxta Heinsium et Grævium legeres, *ut florescentis Ecclesie perpetuam quietem custodiat*.

LACTANTII FIRMIANI FRAGMENTA (a).

I. Timor, amor, letitia, tristitia, libido, concupiscentia, ira, miseratio, zelus, admiratio, hi motus animi, vel affectus a Domino ab initio hominis existunt conditi, et naturæ humanæ utiliter et salubriter sunt inserti, ut per eos ordinate et rationabiliter regendo se homo, virtutes bonas viriliter agendo exercere possit, per quas a Domino perpetuam accipere vitam juste meruisset. Hi namque animi motus intra fines proprios coerctati, hoc est in bona parte positi, in præsentem virtutes bonas et in futuro æterna præmia parant; extra metas vero suas affluentes, hoc est in malam partem declinantes, vitia et iniquitates existunt et æternas pœnas pariunt. V. Muratorii Antiqu. ital. med. ævi III, p. 849.

II. Nostra quoque memoria Lactantius de metris, pentameter, inquit, et tetrameter. Maxim. Victorin. de carmine heroico, c. 5, p. 1957. Putsch. (cf. Hieron. catal. c. 80: habemus et alium librum, qui inscribitur Grammaticus).

III. Firmianus ad Probum de metris comœdiarum sic dicit: « Nam quod de metris comœdiarum requisisti, et ego scio plurimos existimare, Terentianas vel maxime fabulas metrum non habere comœdiæ græcæ, i. e. Menandri, Philemonis, Diphili, qui tri-

metris versibus constant. Nostri enim veteres comœdiæ scriptores in modulandis fabulis sequi maluerunt Eupolim, Cratinum, Aristophanem, ut præfatum est. Mensuram esse in fabulis, h. e. μέτρον, Terentii et Plauti ac cæterorum comicorum et tragicorum dicant hi, Cicero, Scaurus, Firmianus. Rufinus grammaticus de metris comicis, p. 2712 s. Putsch.

IV. Lactantii nostri quæ in tertio ad Probum volumine de hac gente opinatus sit verba ponemus. Galli, inquit, antiquitus a candore corporis Galatæ nuncupabantur; et Sibylla sic eos appellat. Quod significare voluit poeta cum ait: Tumi lactea colla Auro innectuntur (Virg. Æn. viii, 660 s.), cum posset dicere candida. Hinc utique Galatia provincia, in quam Galli aliquando venientes, cum Græcis se miscuerunt. Unde primum ea regio Gallogræcia, post Galatia nominata est. Nec mirum si hoc ille de Galatis dixerit, et occidentales populos tantis in medio terrarum spatiis prætermissis, in orientis plaga consedissem memorarit. — Hieronym. commentar. in ep. ad Gal. I. II, Opp. ed. Vallars. vii, 1, p. 428. (Hieron. de viris ill. c. 80: habemus ad Probum epistolarum libros quatuor.)

(a) Fragmentum de extremo iudicio (Nullus vel negat vel dubitat... esse ventura), quod Steph. Baluzius in c. Colbert. 1095, libro VII Institutionum subijunctum invenerat et Lactantio tribuerat, Augustini est, de Civit. Dei xx, c. 30. Legitur etiam in quibusdam aliis codd. ut Kell. Augustini nomine adjecto idque vir quidam pius subiecit, ut lector ab erroribus Lactantii de regno millenario caveret.

Adduco præterea de epistolis Lactantii deperditis hæc Damasi et Hieronymi testimonia: « Fateor tibi, eos quos mihi jam pridem Lactantii dederas libros, ideo non libenter lego, quia et plurimæ epistolæ ejus usque ad mille spatia versuum tenduntur, et raro de nostro dogmate disputant: quo fit, ut et legenti fastidium generet longitudo, et si qua brevitas sunt, seho-

lasticiis magis sunt apta, quam nobis, de metris et regionum situ et philosophis disputantia (al. disputantibus). » (Damas. ep. ad Hieron. xxxv. Opp. Hier. ed. Vallars. I, 1, p. 159). « Multi per imperitiam scripturarum, quod et Firmianus in octavo (Vallars. rescribit altero) ad Demetrianum epistolarum libro facit, asserunt sp. s. sæpe patrem, sæpe filium nominari; et cum perspicue in trinitate credamus, tertiam personam auferentes, non substantiam ejus volunt esse, sed nomen. » (Hieron. in ep. ad Gal. IV, 6., add. ei. ad Pammach. et Ocean. ep. lxxxiv. ed. Vallars. I, 1, p. 528, de v. ill. c. 80: habemus... ad Demetrianum auditorem suum epistolarum libros duos.)

O. F. FRITZSCHE.